

Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Одељење за историју

ДИПЛОМСКИ РАД
Концентрациони логор у Великом Бечкереку
(1941-1944)

Ментор:
проф. др Мира Радојевић

Студент:
Тијана Исаков ис17/209

Београд, септембар 2020.

Садржај

Предговор.....	3
1. Увод.....	5
1.1. Организација власти у Банату.....	5
1.2. Отварање првих логора.....	8
2. Полицијски затвор и затвор Окружног суда у Великом Бечкерекy.....	11
3. Стрељање на Багљашу 31. јула 1941. године.....	16
4. „Комунистички логор“.....	20
4.1. Припрема и отварање.....	20
4.2. Логорска зграда.....	23
4.3. Управа логора и стражари.....	26
4.4. Упућивање ухапшених.....	27
4.5. Режим у логору.....	28
4.6. Казне.....	30
4.7. Исхрана.....	32
4.8. Логорска амбуланта.....	34
4.9. Радионице и одлазак на рад.....	35
5. Радни логори.....	37
5.1. Радни логор Чока.....	37
5.2. Логор у Банатском Брестовцу.....	38
5.3. Островачка ада.....	40
5.4. Остали радни логори.....	42
6. Стрељања, издаје и депортација.....	43
6.1. Масовна стрељања.....	43

6.2. Издаје и издајници.....	44
6.3. Депортација политичких затвореника.....	45
7. Последњи дани „Комунистичког логора“ у Великом Бечкереку.....	47
7.1. Ослобођење логора.....	47
7.2. Брисање трагова злочина.....	48
8. Валоризација логора.....	50
Закључак.....	51
Извори и литература.....	52
Интернет сајтови.....	53

Предговор

Концентрациони логор у Зрењанину има својство културног добра. Оно се води као знаменито место од великог значаја за Републику Србију. С обзиром на узнемиравајућу чињеницу да се тековина антифашистичке борбе заборавља или јој се значај временом умањује, што се види и на примеру запостављања овог знаменитог места. Данас се налази у лошем стању без функције и намене.

Важно је радити на образовању и подизању свести грађана, а нарочито на генерацијама које долазе. То би се могло учинити управо реконструкцијом изгледа логора као својеврсне меморабилије. Будућа намена била би у функцији едукације будућих генерација и присећања на времена страдања невиних суграђана током нацистичке окупације. Било би крајње неодговорно игнорисати прошлост и дати му неадекватан садржај у будућности.

Због лошег стања у којем се логор налази и да се не забораве догађаји који су се ту десили одлучила сам да истражим ову тему. Многи моји суграђани били су заточени у том логору. Ту су осетили све страховите тортуре, муке и патње. Према њима се поступало нечовечно и многи од њих нису дочекали ослобођење од окупатора. У време окупације постојала су посебна стрелишта где су били одвођени из логора и стрељани. Данас на тим местима постоји спомен-обележје.

Логораши су били депортовани у норвешке, немачке и француске логоре. О њиховим животима по депортацији ништа се не зна. Они који су преживели захваљујући принудним радовима за потребе и у корист окупатору, препричавали су страхоте које су доживели, видели и чули. Зато осећам потребу да напишем рад на ову тему и тиме да се на неки начин њима одужим да не буду заборављени.

До сада се нико није бавио мојом истраживачком темом као посебном целином. У току прикупљања информација наишла сам на велику потешкоћу. Историјски архив у Зрењанину затворио се за истраживаче због новонастале ситуације са пандемијом. У Историјском архиву Зрењанин чувају се изјаве бивших логораша. Приликом повлачења окупатора 2. октобра 1944. године највећи део окупаторске архиве о логору је спаљен. Остао је сачуван оскудни део докумената. Због ситуације са пандемијом, била сам принуђена да користим објављене изворе, литературу и интернет сајтове.

У уводном делу писаћу о окупацији Баната и објаснити преузимање власти у Петровграду од стране окупатора. Поменућу прве логоре формиране у Банату, а затим ћу прећи на разраду теме о хапшењу комуниста, одвођење у привремене затворе и првих масовних стрељања. Потом ћу прећи на објашњење идеје о оснивању јединственог логора и одабира места за његово оснивање. После адаптације логора уследила су масовна хапшења и стрељања логораша. Што се тиче самог логора писаћу о згради, управи логора, о тортури према затвореницима, исхрани, казнама, логорским радионицама, амбуланти, о условима у којима су боравили и како је изгледао живот једног логораша. Потом ћу прећи на њихове депортације у друге логоре и о принудном раду. Било је и успешних бекства које ћу такође описати. На крају теме објаснићу ослобођење логора и брисање трагова злочина у последњим данима окупације и коначном ослобођењу града од окупатора. У последњем поглављу говорићу о валоризацији логора.

Што се тиче садашњег назива града Зрењанина у тексту ћу употебити сва три назива. Први назив од давнина ова градска општина називала се Бечкерек у разним нијансама и варијантама изговора и писања.¹ Име Петровград добио је *Указом краљевских намесника* 18. фебруара 1935. године.² Током Другог светског рата немачка окупациона власт враћа граду име Велики Бечкерек (Gross Becskerek). Међутим, претходни назив града Петровград није званично укинут. У немачким документима и кореспонденцији на немачком језику употребљавао се назив Велики Бечкерек. У српским документима на српском језику и даље се називао Петровград. У време окупационе власти од 1941. до 1944. године град је имао два назива. Званично име Петровград, град задржава све до 2. октобра 1946. године када на двогодишњицу ослобођења добија име Зрењанин по револуционару и народном хероју Жарку Зрењанину.

¹ *Петровград (Велики Бечкерек)*, ур. А. М. Станојловић, Нови Сад 1997, стр. 24.

² *Петровград (Велики Бечкерек)* стр. 24; В. Maksimov, *Dr Juraj Špiller: policajac, profesionalac, krvnik, ratni zločinac*, Zrenjanin 2014, str. 63 i 74.

1. Увод

1.1. Организација власти у Банату

Краљевина Југославија доживела је пораз у кратком Априлском рату 1941. године од стране Трећег рајха и њених савезника. Она је капитулирала, а њена територија је окупирана и подељена између сила Осовине. Војводину су окупирале немачке и мађарске снаге. Банат је био окупиран од стране немачких снага. У току окупације Баната, немачким снагама су помогли домаћи Немци тзв. банатски фолксдојчери.

Немачке јединице напустиле су Банат у мају 1941. године, а власт су преузели фолксдојчери. Домаћи Немци су имали у својим рукама грађанску и извршну полицијску власт. Итакнути представници *Културбунда* били су на челу среских, градских и општинских управа, полиције, привредних предузећа, разних државних и других установа.³ Полицијске органе власти чинили су припадници *Дојче Маниафта* тзв. *Немачко људство*. Ова организација настала је у *Клтурбунду* и они су били локални одреди наоружаних фолксдојчера. Све полицијско-управне установе биле су под непосредним надзором *Окружне војно-управне команде за Банат* тзв. *Крајскомандантуре I/823*. Она је формирана у Петровграду маја 1941. године. *Крајскомандантура* са седиштем у Петровграду донела је централизацију и једнообразност управе у Банату.

Почетком јуна 1941. године, настављено је даље организовање власти у Банату. До састанка између представника немачке народносне групе и Аћимовићеве владе у Београду дошло је 5. јуна 1941. године. Након постигнутог споразума 14. јуна 1941. године издата је *Уредба о унутрашњој управи у Банату*.⁴ На основу *Уредбе* основано је посебно управно надлештво за Банат тзв. *Надлештво помоћника бана Дунавске бановине за Банат*.⁵ Седиште *Надлештва* било је у Петровграду. На челу *Надлештва* био је помоћник бана Дунавске бановине по народности Немац. Њега је постављао комесар *Министарства унутрашњих послова* у договору са вођом немачке народносне групе у Банату. За подбана био је постављен домаћи Немац Сеп Лап. Он је био

³ Б. Ивковић, *Затвори, концентрациони и радни логори у Банату 1941-1944*, Зборник за друштвене науке МС, бр. 39, Нови Сад 1964, стр. 108; В. Попов, *Немачки затвори и концентрациони логори у Банату 1941-1944*, Београд 1992, стр. 31; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*. knj. 2, Београд 1988.

⁴ Б. Ивковић, *Затвори, концентрациони и радни логори*, стр. 108; В. Попов, *navedeno delo*, стр. 38-39.

⁵ *Исто*.

адвокатски приправник из Краљићева.⁶ *Надлештво* је имало *Управно одељење* у чијем саставу је деловао *Одсек јавне безбедности*. Рад *Надлештва* био је под контролом *Крајскомандантуре I/823*.⁷

Систем власти у Банату био је сложен и стално се развијао у зависности од потребе и обима послова. Банат је формално ушао у састав Србије, а стварну власт имали су немачки окупатори који су се ослањали на фолксдојчере.

Децембар 1941. године представљао је нови период у развоју окупационог система власти у Банату. Недићева влада је успоставила нову административну поделу Србије. Новом *Уредбом о административној подели територије Србије*⁸ укинута су бановине и основани су окрузи. Формирано је четрнаест округа, међу којима је био и Округ банатски. Његово седиште је било у Петровграду. Према параграфу 21. (став 1. и 2.) ове *Уредбе*,⁹ управно подручје помоћника бана Дунавске бановине постало је Округ банатски. Округ банатски је задржао уређење и управу по одредбама *Уредбе о унутрашњој управи у Банату* која је донешена 14. јуна 1941. године. За Банат ове промене сводиле су се само на измену назива. Надлештво подбана постало је Окружно начелство, а подбан мења име у окружни начелник.¹⁰

Крајем 1941. године и почетком 1942. године десиле су се промене у организацији полицијског апарата. У другој половини 1941. године дошло је до снажног развоја и активности НОП-а. Због новонастале ситуације окупатор је реорганизовао службу безбедности по узору на организацију те службе у Немачкој. Фебруара 1942. године основана је *Полицијска префектура за Банат*¹¹ са седиштем у Петровграду. Префектура се издвојила као самостално тело од *Окружног начелства за Банат*. На челу префектуре био је префект полиције Франц Рајт. Он је био генерал *Српске државне страже*. Префектура је имала три организационо-оперативне јединице, то су биле *Кабинет префекта*, *Команду државне страже*,¹² и *Одсек јавне безбедности*.¹³ На челу *Команде*

⁶ Данас је то Качарево.

⁷ В. Попов, *нав. дело*, стр. 39.

⁸ Ш. Вег, *Систем немачке окупационе власти у Банату 1941-1944*, Зборник за друштвене науке МС, бр. 35, Нови Сад 1963, стр. 77-78; Ивковић, *Затвори, концентрациони и радни логори*, стр. 108; В. Попов, *нав. дело*, стр. 166.

⁹ В. Попов, *нав. дело*, стр. 166.

¹⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 108; В. Попов, *нав. дело*, стр. 166.

¹¹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 108; В. Попов, *нав. дело*, стр. 168-169.

¹² У њеном саставу била је и привредна полиција.

¹³ После неколико месеци добио је назив *Команда јавне безбедности*; В. Maksimov, *Dr Juraj Špiler: policajac, profesionalac, krvnik, ratni zločinac*, стр. 80.

државне страже био је командант Ернест Пеликан, на овој функцији остао је све до пролећа 1944. године када је смењивањем Франца Рајта преузео дужност префекта полиције. Остао је на овој дужности до повлачења окупатора из Баната.¹⁴ Команда државне страже представљала је неку врсту полиције која је у градовима имала мрежу градских стража, у среским местима пољских стража, а у селима станице државне страже.¹⁵ Одсек јавне безбедности био је под командом др Јураја Шпилера¹⁶. Овај одсек је био главни организатор у борби против Комунистичке партије Југославије и Народноослободилачког покрета у Банату.¹⁷ Одсек је имао читаву мрежу агената регрутованх из редова фолксдојчера који су деловали на простору Баната. У надлежност Одсека јавне безбедности било је и непосредно вођење истраге против ухапшених лица и надлежност над истражним затвором.¹⁸

Од првих дана окупације, окупатор је спровео посебне и стратешке мере против становништва Баната. Без обзира да ли су власт имали војни или цивилни органи, на основу мера које су спроводили, они су понижавали људе, пљачкали њихову имовину, мучили их и масовно уништавали путем опробаних фашистичких метода. Фашистичке методе биле су формирање затвора, концентрационих и радних логора за таоце и политичке кривце. Терор окупатора над становништвом Баната је трајао од априла 1941. до октобра 1944. године.

Упоредо са окупаторском организацијом власти у Банату, чланови Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије су до половине јуна 1941. године у Војводини радили на организационом учвршћивању и прилагођавању новим условима који су били наметнути од стране окупатора. Поред овога, радило се и на окупљању што већег броја симпатизера.¹⁹ Априла, маја и јуна 1941. године Комунистичка партија у Војводини је оријентисала свој рад и своје кадрове на припреме устанка. После Мајских саветовања Централног комитета Комунистичке партије Југославије у Загребу 1941. године,²⁰ Покрајински комитет за Војводину издао је

¹⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 108; В. Попов, *нав. дело*, стр. 169 и 171.

¹⁵ В. Попов, *нав. дело*, стр. 168.

¹⁶ Др Јурај Шпилер је по народности био Хрват. Као полицијски службеник у Краљевини Југославији учествовао је у прогону усташа. После оснивања НДХ, усташе су тражиле од Мађара да им испоруче Шпилера. Фолксдојчери су га спасили из руку мађарских фашиста који су хтели да га убију. Шпилер је од фолксдојчера добио потврду да је Немац. Своје име је променио у Георг (нем. Georg Spiller); В. Попов, *нав. дело*, стр. 171-172; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 102 и 155.

¹⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 108; В. Попов, *нав. дело*, стр. 168-171.

¹⁸ В. Попов, *нав. дело*, стр. 173.

¹⁹ *Isto*, стр. 41.

²⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 109; В. Попов, *нав. дело*, стр. 41-48.

директиве партијским организацијама у Банату за организационо и политичко јачање покрета. Рад партијске организације у Банату био је оријентисан на формирање среских и месних војних комитета. Ови војни комитети су на својим теренима стварали војне десетине.²¹

1.2. Отварање првих логора

Комунистичка партија Југославије је током маја и јуна 1941. године извршила обимне припреме за покретање ослободилачке борбе против окупатора. Припреме су спроведене и у Банату. До брже мобилизације партијског чланства и свих родољуба дошло је након напада Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године

Када је Немачка напала Совјетски Савез 22. јуна 1941. године у Београду је одржана конференција код војног заповедника Србије. На конференцији је одлучено да се преузму мере за сузбијање покрета отпора и да се похapse комунисти као организатори тог покрета. Вођење ове акције поверено је немачкој полицији безбедности.²² Пошто је она имала врло мало властитих органа, решено је да оперативне задатке обаве домаће полицијске власти у Петровграду под руководством и контролом немачке полиције безбедности.²³ Овом приликом је одлучено да се спроведу хитна превентивна хапшења комуниста.

Истовремено започете су саботажне акције комуниста које су обухватиле целу територију Баната, окупатор је ступио у извршавању задатка. Полицијске снаге окупатора су спровеле терористичке мере. Они су спровели масовну акцију хапшења против Комунистичке партије и Народноослободилачког покрета. Хапшена су и лица која су била сумњива да са овим покретом стоје у вези. Ухапшена лица била су злостављана. Спроводио се најтежи терор и хапсили су се таоци. Овом приликом спроведен је већи број хапшења у разним местима Баната. Многи комунисти и други припадници НОП-а успели су да се склоне и да пређу у илегалност. За њима је било издато више потерница. Након ове акције окупатор је издао наређење да је сваки

²¹ Žarko Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941-1945*, Novi Sad 1959. str. 22-23.

²² Нем. *Sicherheitspolizei*; Р. Каћавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991, str. 44.

²³ III. Вег, *Систем немачке окупационе власти*, стр. 80.

грађанин био дужан да до краја месеца јула 1941. године мора набавити нову окупаторску личну легитимацију.²⁴

У току јуна и јула 1941. године број ухапшених лица у Банату се повећао. Окупатор је тада претворио затворе окружних и среских судова у „комунистичке логоре“ и ставио их у надлежност своје полиције.²⁵

Логор у Панчеву основан је 22. јуна 1941. године.²⁶ За логор су коришћене зграде фабрике свиле и због тога је логор назван „Свилара“. Постојао је до каја септембра 1941. године. Кроз њега је прошло око хиљаду шесто грађана.²⁷ Мањи део затвореника је после распуштања логора премештен у „Малу касарну“ у Панчеву. После неколико недеља и овај логор је укинут. Неколико десетина логораша је из овог логора спроведено у Београд у логор на Бањици.²⁸

Слична ситуација била је и у Великој Кикинди. Кроз тамношњи логор политичких затвореника у јуну, августу и септембру 1941. године прошло је око четири хиљаде двеста тридесет четири затвореника.²⁹ Политичких затвореника са посебно неповољним статусом било је у затвору Окружног суда у Белој Цркви и у затвору Среског суда у Новом Кнежевцу.³⁰

Средином јула 1941. године створени су први партизански одреди. У почетку их је било десет,³¹ а касније се групишу у мање одреде ради извођења јачих акција ширих размера. Крајем августа 1941. године у Банату су дејствовала четири партизанска одреда. Ови одреди су од јула до новембра 1941. године извршили око деведесет акција и саботажа.³² На самом почетку устанка окупатор је преко провокатора и издајника успео да продре у редове партијске и скојевске организације. Ухапшени су и убијени познати партијски руководиоци.³³ У исто време окупатор је развио методу уништења

²⁴ Исто, стр. 81.

²⁵ Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, стр. 44.

²⁶ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 113-115; В. Боžовић, *Juraj Špiler*, Zagreb 1987, стр. 240.

²⁷ Р. Каџавенда, *нав. дело*, стр. 45.

²⁸ Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 81; Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 115-116; В. Попов, *нав. дело*, стр. 65-68; В. Боžовић, *Juraj Špiler*, стр. 244.

²⁹ Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 81; В. Попов, *нав. дело*, стр. 65-68; Р. Каџавенда, *нав. дело*, стр. 45.

³⁰ Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 81; В. Попов, *нав. дело*, стр. 72-74.

³¹ *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*, пр. Чедомир Попов, Нови Сад 1984, стр. 87; В. Попов, *нав. дело*, стр. 59-63; Ђ. Момчиловић, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1997, стр. 569-575; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, стр. 257.

³² Паљење пшенице, уништавање телефонско-телеграфских комуникација, напади на мање окупаторске посаде, патроле и страже, онеспособљавање железничких пруга итд.

³³ Соња Маринковић, Коча Коларов, Ружа Шулман, Марко Кулић, Богдан Теодосин, Рудолф Корнауер, Јанош Ленђел и др.

партизанског одреда, а та метода била је хапшење, злостављање, мучење и убијање обичног становништва Баната.

2. Полицијски затвор и затвор Окружног суда у Великом Бечкерекy

Док се у *Крајскомандантури I/823 за Банат* разматрало где да се подигне и какав изглед да има прави концентрациони логор у Великом Бечкерекy, било је одлучено да се свако ухапшено лице или група људи држе у затвор *Предстојништва полиције за град Бечкерек*. Он се налазио у дворишту зграде бивше *Жупаније*.³⁴ Полицијски затвор је функционисао од првог дана окупације и преузимање власти у Великом Бечкерекy. Над овим затвореницима вршено је ислеђивање уз примену најбруталнијих средстава за мучење, како би се по сваку цену изнудило било какво признање.³⁵

Полицијски затвор имао је седам ћелија. Од тих седам ћелија, четири ћелије биле су намењене мушкарцима, а остале три биле су намењене женама. Свака затворска ћелија била је правоугаоног облика. Имала је високу таваницу и далеко горе налазио се мали прозор са решеткама кроз који је продирало врло мало светлости. Поред зида налазила су се најједноставнија лежишта направљена од дасака. У ћелијама је затварано између тридесет и педесет затвореника.³⁶ Због великог броја људи на малом простору, затвореници су били принуђени да непрекидно стоје по неколико дана, тако да су појединци падали у несвест од исцрпљености и изнемоглости. Затвореници нису имали никаквог права у затвору. Није им била дозвољена дневна шетња по затворском дворишту. Међутим, већина затвореника није била способна за ходање због тортуре кроз коју је сваки прошао.³⁷

Саслушање затвореника било је у посебном делу зграде бивше *Жупаније*. Она је имала одређене просторије за мучење кроз коју је сваки затвореник прошао. Као средство за мучење користио се бич, пендрек, ексери, апарат за мучење струјом и друга средства. Саслушање и малтретирање вршено је по жељи Франца Рајта који је био начелник *Управног одељења Надлежства подбана за Банат* и Јураја Шпилера који је тада био предстојиник градске полиције у Петровграду. У свако доба дана и ноћи по више пута затвореници су били малтретирани. Затвореници су од болова јаукали, а да би те вапаје пригушили фашисти су пуштали радио да свира. Звук су појачали до краја

³⁴ Данас је то зграда Скупштине града Зрењанина, а позната је и као Жупанијска палата; <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zgrada-skupstine-grada-torontalska-zupanija>

³⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 110; В. Попов, *нав. дело*, стр. 69.

³⁶ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 110.

³⁷ *Исто*, стр. 110.

да се затвореници приликом мучења не би чули, а понекад су фашисти пуштали полицијске псе да лају.³⁸

Колико се у мучњеу претеривало, види се у исказу неког затвореника:

„Када смо стигли у бановинску зграду собу број десет десило се следеће: Неки поручник немачке војске и пет цивила, наводно један полицијски комесар и четири чиновника криминалне полиције саслушавали су у соби неког човека који је могао да има око двадесет четири године. Ово саслушање водило се на овако садистички начин како следи: Овом човеку везали су ланцима руке преко и око колена ногу. Између колена, ногу и руку био је провучен штап. Овај штап на којем је био овај човек вешан био је положен преко два стола. Због тежине горњег дела тела дигли су се табани, који су били голи па и стражњица у вис. Да изнуде неки исказ, два полицајца тукли су наизменично овог човека неким напуњеним цревом и неким усуканим и уплетеним каишем по табанима и стражњици, тако да су табани били прекривени крвавим мехурима. Због дуготрајне туче по табанима, пукли су ови мехури и из прстију на нози цурила је крв. Овог човека су такође тукли по мошницама, које су услед положаја човека вириле између ногу. Стигли смо тамо у 20.30 часова, а напустили смо бановинску зграду око 21.15 часова. За ово време човека су непрекидно тукли. Ударање се могло чути чак и у ходнику удаљеном око двадесет пет метара од собе борј десет. Према исказу полицајца овај човек је и прошле ноћи на овај начин саслушаван.“³⁹

Из овог исказа најбоље се види како је окупатор третирао затворенике. Услед већих садистичких поступака са затвореницима, дешавали су се случајеви самоубиства. Тако је на пример један од познатих активиста из алибунарског среза био ухапшен 11. маја 1942. године због учешћа у Народноослободилачком покрету.⁴⁰ Он је спроведен у Петровград у затвор *Полицијске префектуре* у бившој згради *Жупаније*. Исте године 23. јула спроведен је са осталим затвореницима из полицијског затвора у концентрациони логор. Међутим, 8. августа 1942. године враћен је из концентрационог логора у полицијски затвор где је поново био саслушан. Ово последње саслушање

³⁸ Исто, стр. 110.

³⁹ Цитирано према: Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 130.

⁴⁰ Исто.

трајало је три дана уз примењивање најбруталнијих мучења. Пошто више није могао да издржи малтретирање и понижавање, овај човек решио је да сам себи одузме живот.⁴¹

У полицијском затвору⁴² задржавано је свако ухапшено лице док је трајао процес ислеђивања учињеног дела.⁴³ Од воље полицијских органа зависило је колико ће ухапшено лице боравити у затвору. Када су исти ти полицијски органи сматрали да је процес саслушања и ислеђивања окончан, затвореници су спроведени у велику затворску зграду *Окружног суда* у Петровграду.⁴⁴

Крајем јуна 1941. године део затворске зграде *Окружног суда* претворен је у „*Комунистички логор*“.⁴⁵ Овај логор био је у функцији све до средине 1942. године. Као такав био је један од првих логора основан за комунисте. Управу над овим логором имао је *Одсек јавне безбедности*.⁴⁶

За ухапшене који су спровођени у зграду *Окружног суда* била је одређена посебна надлежност. Ова надлежност је била изнад судске и затвореницима никад није било суђено по правном поступку. Та надлежност била је у рукама *Одсека јавне безбедности, Крајскомандантуре I/823 за Банат и фолксдојчерског вођства*.⁴⁷

После одлуке о претварању дела затвора *Окружног суда* у логор, биле су завршене припреме за утамничење нове врсте хапшеника и посебан режим над њима. Управник затвора *Окружног суда* сазвао је све стражаре и саопштио им да судски затвор остаје само у приземљу зграде, док се ћелије на првом и другом спрату издвајају за други затвор. Према наредби председника *Апелационог суда* стражари судског затвора нису смели да одржавају никакву везу са затвореницима из ћелија на првом и другом спрату. Петровградски затвор на спратовима зграде *Окружног суда* добио је и званичан назив „*Kommunisten lager*“. То је био први комунистички логор основан у Петровграду, односно Великом Бечкереку.⁴⁸

⁴¹ Наведени случај је из 1942. године. Овај случај је карактеристичан за низ случајева који су се догодили током 1941-1942 године.

⁴² Затвор *Одсека јавне безбедности*.

⁴³ Прикупљање података о кривици затвореника.

⁴⁴ Данас је то зграда *Палата правде* у Зрењанину у улици Кеј 2. октобра број 1; <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zrenjanin-palata-pravde>

⁴⁵ Р. Каџавенда, *нав. дело*, стр. 45.

⁴⁶ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111.

⁴⁷ В. Попов, *нав. дело*, стр. 70.

⁴⁸ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111; В. Попов, *нав. дело*, стр. 70.

Окупатор је добро знао шта је главна опасност за његов поредак. Први затвореници у новооснованом логору били су чланови Комунистичке партије Југославије, Савеза комунистичке омладине Југославије и симпатизери који су похапшени у првом полицијском налету 22. јуна 1941. године.⁴⁹ Ова похапшена лица су већ раније била уписана у спискове познате под називом „*црвени*“. Њима су прикључена и сумњива лица са спискова који су били припремљени по селима у околини Петровграда. Број ухапшених је растао из дана у дан. Међу ухапшенима било је радника, сељака, студената, занатлија и други. Сви ухапшени су активно учествовали у организовању и развијању НОП-а и припремали су борбу против окупатора у првим месецима након слома Краљевине Југославије. Полицијски налет окупатора и прва хапшења комуниста, онемогућио је народноослободилачки устанак. Они су похапшени и бачени иза решетака затвора тј. логора.⁵⁰ Број ухапшених је растао.

У улици крај суда, био је први улаз у затвор.⁵¹ Испред затвора често се стварао дугачак ред у којем су стајале мајке, сестре, родбина и други чланови породица. Они су својим ближњима доносили нешто хране и чисту одећу да се преобуку. На овај начин покушавали су да сазнају и добију информацију о њиховом боравку у затвору и логору. Породице ухапшених лица је највише занимала њихова судбина и даљи исход догађаја. Ови људи што су чекали испред затвора и логора морали су да издрже многа малтретирања да би сазнали да ли је пакет са храном и одећом доспео у праве руке. Често су одлазили без добијених информација о својим члановима породице. Незвесност о судбини првих логораша ширила се Банатом.

Затвореници су били изложени многим недаћама. Под врелином јулског сунца, ни дебели затворски зидови нису довољно штитили од запаре. Према логорашима у ћелијама на првом и другом спрату био је примењиван посебан режим тортуре. Ћелије су биле против свих прописа набијене људима. Свака соба могла је да прими до двадесет затвореника, али је у њима редовно боравило и до педесет. Људи су се гушили јер нису имали ваздуха. Морали су да спавају на смену и то на слами или патосу. Затворске ћелије са боројевима двадесет девет, тридесет осам и четрдесет седам биле су ванредно

⁴⁹ В. Попов, *nav. delo*, str. 49-58.

⁵⁰ В. Попов, *nav. delo*, str. 71.

⁵¹ Улица Гундулићева 1а у Зрењанину. На овом месту налази се *Окружни затвор* који припада комплексу зграде *Палате правде*. *Палата правде* је споменик културе од великог значаја; <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zrenjanin-palata-pravde>

обезбеђене. Оне су добро чуване јер су се у њима налазили политички кривци који су били одређени за стрељање.⁵²

Затворски режим у *Окружном суду* био је врло строг. Затвореницима је било дозвољено дневно да шетају само пола сата по затворском дворишту. Храна је била врло слаба. Ухапшени су могли добити двеста до триста грама хлеба дневно. Од хране су такође јели нешто мало пасуља или ким чорбе. Од 12. септембра 1941. године политичким кривцима, из логора на првом и другом спрату *Окружног суда*, било је дозвољено да без нарочите дозволе могу од својих породица примати храну и чисту одећу. Створен је колективни магaзин из којег се сваки затвореник снабдевао. Из овог колективног магaзина могао је узети и затвореник који ни од кога није примио пакет.⁵³

Жене из Комунистичке партије и оне које су затваране као таоци биле су смештене у капели тј. у посебном делу затвора *Окружног суда*. Просторија за жене била је довољно пространа и у њој је до зиме 1942. године било затворено око шездесет жена активисткиња.⁵⁴ Неке од њих затваране су заједно са малолетном децом. Деце у затвору је било око двадесетак. Да би код деце разбили тешку психозу затвора, похапшене учитељице су организовале једноставан и примитиван начин предавања из појединих школских предмета. Деца су била подељена у три групе. Најмлађа деца слушала су одабране народне приче, док су за старије одржавана предавања из историје, географије, српског и математике.⁵⁵

⁵² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111; В. Попов, *нав. дело*, стр. 71.

⁵³ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111-112.

⁵⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111; В. Попов, *нав. дело*, стр. 71.

⁵⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 111.

3. Стрељање на Багљашу 31. јула 1941. године

Окупатор је у Банату у борби против партизана ангажовао све расположиве војне и полицијске снаге, немачко људство и њихове помагаче.⁵⁶ Циљ је био да се застраши становништво и уједно да се изврши притисак на припаднике НОП-а и борце партизанских одреда. Да би окупатор у овоме успео, он приступа спровођењу омазда и хапшења талаца.

После првих саботажних акција банатских партизана,⁵⁷ око 25. јула 1941. године окупатор је извршио омазде путем масовних стрељања, малтретирања и понижавања политичких криваца. Пракса масовног стрељања заведена је у знак омазде после првих већих успеха партизана. Жртве тих омазди били су ухапшени комунисти и други припадници НОП-а, а нарочито заробљени партизани.⁵⁸

Окупатори су били у бесу изненађени активношћу партизана и диверзаната. У петровградском *Одсеку службе безбедности*, у *Крајскомандантури I/823 за Банат*, међу фолксдојчерским руководиоцима, међу издајницима, агентима и другим окупаторским сарадницима завладала је узбуна. Било је очигледно да су прва хапшења предузета да предупреду сваку акцију против режима окупације. Она нису довела до жељеног циља. Уместо покорности окупатору, пламен борбе ширио се на све стране.⁵⁹

У прегледу догађаја у Југославији, у једном извештају шефа полиције безбедности и СД Трећег рајха⁶⁰ датираном у Берлину 29. јула 1941. године главно место заузимају диверзантске акције у Београду и напад на полицијску касарну у Меленцима.

У извештају из 29. јула 1941. године се наводи:

„29. VII 1941. у 5 часова изјутра биће стрељано у Београду 100 Јевреја и 22 комуниста. Истог дана у Петровграду биће стрељано 200 комуниста – Банаћана – ухваћених раније. Становништво ће бити преко штампе и радија обавештено о извршењу

⁵⁶ Ђ. Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945 – Пресуде југословенских војних судова*, у: Пресуда Војног суда у Београду, суд. бр. 725/46, од 22. децембра 1946. Вилхему Фуксу и другима, Београд 2009, стр. 99.

⁵⁷ Непосредни повод за прво стрељање групе комуниста била је велика акција паљења жита у атарима Петровграда, Кикинде, Бечеја и Мокрина.

⁵⁸ В. Попов, *nav. delo*, стр. 75.

⁵⁹ В. Попов, *nav. delo*, стр. 76.

⁶⁰ Зихерхајтсдинст (нем. *Sicherheitsdienst*) је безбедносно-обавештајна служба.

и позвано да активно сарађује на сузбијању комунистичког покрета како би се на тај начин спречило даље проливање крви.“⁶¹

Тако је на дугој листи припреман нови нацистички злочин. Међутим, извршене су две измене на горе поменути извештај. Датум стрељања је померен на 31. јул, а број стрељаних је смањен на деведесет. Тешко је утврдити који су разлози довели до смањења броја жртава. У сваком случају ово није била жеља окупатора да се поштеде животи. Овај злочин на Багљашу⁶² је један од најмасовнијих, а за њим су убрзо уследили и други злочини.⁶³

Све до смрти затвореници из комунистичког логора Окружног суда у Петровграду морали су да издрже мучења и тортуру у ћелијама и ходницима. Након напада патизана на полицијску касарну у Меленцима окупатор је дивљао над похапшенима. Затвореници су били пребијани од батина, гажени и вучени за косу. Извели су их у ходник и ту наставили батињање. Капала је крв из уста, ушију и разбијених глава. Кундацима су им ломили ребра. Тако је било две до три ноћи пред 31. јул 1941. године.⁶⁴

Рано ујутро, измучени затвореници су морали да крече и перу крваве зидове и под. После тога били су натерани да извршавају разне телесне вежбе и да марширају. Уколико је затвореник направио и најмању грешку, био је ударан са бичем по ногама.⁶⁵ О раанама злостављених и њиховом превијању није било ни речи. Тим људима је била намењена смрт. Она је дошла у последњем јулском дану 31. јула 1941. године.⁶⁶

У Петровград је 30. јула 1941. године дошла немачка казнена експедиција. Немачка казнена експедиција је упала у затвор *Окружног суда* и злостављала је затворенике. Уз једногласну сагласност окупатора смртна пресуда изречена је за деведесет ухапшеника.⁶⁷

Ујутро 31. јула 1941. године сви затвореници из затвора и логора⁶⁸ изведени су из својих ћелија. Они су били постројени у затворском дворишту у дугачким и размакнутим

⁶¹ Цитирано према: В. Попов, *нав. дело*, стр. 77.

⁶² Багљаш је градско насеље у Зрењанину. За време Другог светског рата у овом делу Зрењанина налазила се пољана.

⁶³ В. Попов, *нав. дело*, стр. 77.

⁶⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 112; В. Попов, *нав. дело*, стр. 77.

⁶⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 112.

⁶⁶ В. Попов, *нав. дело*, стр. 77-78.

⁶⁷ То су били комунисти, симпатизери партије, таоци.

⁶⁸ Комунистички логор је био први и други спрат затвора *Окружног суда*.

редовима. Један од њих⁶⁹ запазио је на изласку из ходника таблу на којој је кредом била записана бројка двеста пет. Ова бројка означавала је укупан број затвореника. Пошто су изашли у затворско двориште, затвореницима је било јасно да се нешто спрема. По угловима затворског дворишта били су постављени пушкомитраљези, а крај њих су били наоружани војници који су били спремни за отварање паљбе. Уз логорске стражаре било је и других војника, неколико официра и полицијских агената. Осим затвореника из логора, била је ту и једна група сељака. Њих су војници ухватили негде у пољу, одмах прогласили партизанима и немилосрдно су их претукли.⁷⁰

Стражари су проверили и пребројали затворенике. Тренуци неизвесног ишчекивања судбине затвореника била је пресечена. Један полицајац је пришао команданту логора и нешто му рапортирао, а у руци је држао повећи конопац. Уследила је прозивка. Прозвани су излазили један по један из постројених редова. Полицајци су везали конопцем првих осамнаест прозваних затвореника. Поред ове прве групе формирано је још четири групе по осамнаест затвореника. Жртве су 31. јула 1941. године извели из судског затвора свезане у пет група по осамнаест људи. Пет камиона одвезли су жртве на стратиште Багљаш. Сваки камион је носио по једну групу затвореника. Под паратњом затворске страже камиони су се кретали ка Багљашу тада пољу на изласку из града. Деведесет стрељаних лица на Багљашу били су из Зрењанина, Кумана, Меленаца, Кикинде, Новог Кнежевца, Вршца, Панчева, Пландишта, Избишта, Уљме, Оцака, Арадца и Врањева.⁷¹ Нацисти су овде и пре у априлу 1941. године починили неколико злочина под измишљеним оптужбама или без оптужби из освете.⁷²

Споменик жртвама фашистичког терора данас се налази на некадашњем стратишту на Багљашу. Посвећен је жртвама које су стрељане 31. јула 1941. године од стране немачког окупатора.⁷³

Током 1941. и 1942. године до формирања и отварања јединственог *Концентрационог логора Вањске испоставе полиције безбедности и Службе безбедности* у Великом Бечкереку 20. јула 1942. године, од политичких криваца из зграде судског затвора вршен је одабир људи за стрељање. Ови одабрани људи били су

⁶⁹ Светислав Јешић је био петровградски скојевац.

⁷⁰ В. Попов, *nav. delo*, стр. 78.

⁷¹ Насеље Врањево је данас у саставу Новог Бечеја.

⁷² В. Попов, *nav. delo*, стр. 18-20, и 78.

⁷³ https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Споменик_жртвама_фашистичког_терора_на_Багљашу

послати по разним местима Баната где их је чекао смртни исход. У овом периоду забележена су два стрељања политичких затвореника у дворишту судског затвора.⁷⁴

⁷⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 112.

4. „Комунистички логор“

4.1. Припрема и отварање

Под тешким условима и деловање политичко-пропагандне и полицијске активности окупатора, поставило се питање опстанка и дејство малих партизанских одреда у Банату. Августа 1941. године Немци су из Србије у Банат довели потерне одреде јачине око два батаљона. Њихов циљ је био да се спречи даље ширење НОП-а и да се униште банатски партизани. У оваквим условима покрајинско партизанско руководство донело је одлуку о пребацивању партизанских снага у Срем.⁷⁵ Покушај пребацивања није успео због појачане активности окупатора у Банату и Бачкој. Средином октобра 1941. године извршена је подела партизанских одреда на мање групе које су деловале по устаничким местима. Нове методе рада биле су стварање диверзантских група од три до пет људи и појачан политички рад у народу.

Окупатор је преко своје разгранате обавештајне мреже сазнао за те промене. Одмах се приступило припремама ради „чишћења терена.“ Почетком 1942. године окупатор је спровео блокаде устаничких места.⁷⁶ Дошло је до масовних хапшења припадника НОП-а и лица за која се сумњало да су са тим покретом у вези. Блокаде су биле у Петровграду, Куманима, Меленцима, Мокрину, Панчеву, Вршцу, Драгутинову,⁷⁷ Кикинди и у другим местима.⁷⁸

Блокада Кумана трајала је од 13. до 25. фебруара 1942. године.⁷⁹ Ову блокаду села извршила је *Комадна јавне безбедности* на челу са Јурајем Шпилером уз помоћ и садејство јединица *Джавне страже*. Приликом ове акције убијено је пет и рањено четири лица, а ухапшено је близу двеста. Ухапшени људи одведени су у затвор Полицијске перфектуре у Петровграду.⁸⁰

Меленци су били блокирани од 18. до 21. априла, од 24. до 27. и 29. априла, и на дан 1. и 5. маја 1942. године. У овој блокади учествовала је *Команда јавне безбедности*

⁷⁵ В. Попов, *нав. дело*, стр. 111-112.

⁷⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, стр. 396.

⁷⁷ Данас је то село Ново Милошево.

⁷⁸ Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 93-94; В. Попов, *нав. дело*, стр. 127-149.

⁷⁹ Isto, стр. 130-134.

⁸⁰ Данас зграда *Скупштине града Зрењанина*. Назива се још и *Жупанијска палата*. Зграда представља споменик културе од великог значаја. У њој се налазио затвор Полицијске префектуре за Банат. <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zgrada-skupstine-grada-torontalska-zupanija>

под командом Јураја Шпилера.⁸¹ У овој акцији окупатор је ухапсио преко сто шездесет лица, убијено је три и једно лице је било рањено.⁸² Слично је било и у осталим насељима у коме је окупатор извршио блокаду.

Првих месеци 1942. године број ухапшених се нагло повећао. Постојећи затвори нису могли да приме велики број ухапшених лица. Због овог разлога убрзане су припреме за отварање јединственог логора у Банату.

Идеја о оснивању концентрационог логора за Банат настала је још децембра 1941. године. Она је зачета у редовима вођства немачке народносне групе. Главне личности које су се залагале за отварање логора били Франц Рајт шеф полиције за Банат, Јозеф Сеп Јанко вођа немачке народносне групе, подбан за Банат Сеп Лап, СС поручник Карл Памер и други. Формални предлог за формирање логора подено је шеф полиције за Банат Франц Рајт. Циљ је био да се сви политички кривци који су били растурени по разним затворима и мањим логорима у Банату концентришу на једном месту.⁸³

Шеф полиције за Банат Франц Рајт припремио је исцрпан извештај и упутио предлог шефу Управног штаба војног заповедника Србије и државном саветнику Харалду Турнеру.

Харалд Турнер је Францу Рајту благонаклоно одговорио 20. децембра 1941. године:

„Ваш темељити и врло исцрпан извештај сам прочитао са великим интересовањем. Спискове лица која се налазе у полицијским затворима сам тачно прегледао. Ваше предлоге да се наново успостави жандармерија примио сам к знању... Из Вашег извештаја видим да предлагете да се оснује концентрациони логор. Овај је већ предвиђен за Банат те има *Крајскомандантура* задатак да припреми све потребно...”⁸⁴

До отварања овог логора коришћене су затворске просторије у згради *Окружног суда* чији је део затвора, први и други спрат, претворен у логор. Концентрацијом полицијске службе за целу територију Баната у Петровграду, просторије у *Окружном*

⁸¹ В. Роров, *нав. дело*, стр. 133-134.

⁸² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 132.

⁸³ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; В. Роров, *нав. дело*, стр. 189; Ђ. Момчиловић, *Зрењанинске ватре (Зрењанин у рату и револуцији)*, Зрењанин 1987, стр. 486.

⁸⁴ Цитирано према: Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 486.

суду нису одговарале ни по свом простору ни по другим захтевима које је Гестапо тражио за функционисање оваквих установа.

Крајскомандантура I/823 за Банат је о припреми логора добила од командујућег генерала у Србији посебно наређење. Тако се и приступило послу. Требало је најпре да се одреди место логора. Тај задатак су обавили крајскомандант капетан Алфред Амелунг, подбан Сеп Лап и префект Франц Рајт. За концентрациони логор искоришћена је стара зграда некадашњег млина на периферији града. Зграда се налази на углу Улице цара Душана⁸⁵ и Гробљанске улице у непосредној близини православног гробља. Можда је сам избор места имало симболику. Млин у коме ће се „млети“ људи и гробље где се могу одмах сахрањивати.

Први млин на овом месту у Улци цара Душана подигао је Пера Радичев⁸⁶ 1868. године где су првобитно биле две суваче. Погонску снагу сувачама давали су коњи, а млеле су пшеницу и кукуруз на једноставно без сита. Године 1890. преузело их је удружење „Колбаски“. Ово удружење је једну сувачу порушило, а другу снабдела парним казаном која је и даље млела на исти начин. Овај парни млин преузели су 1907. године Хелер, Молдован и Лафлер.⁸⁷ Они су проширили млин и парну машину заменили су дизелмотором, а уређај су допунили ваљцима за млевење како би сортирали бело и црно брашно.

Банатски уметни млин⁸⁸ подигнут је 1910. године у Улици цара Душана пописни број 1007.⁸⁹ Имао је капацитет од три вагона брашна дневно и циљ му је био да ради само за извоз. У деоничарско друштво претворен је 1917. године. Прва банатска фабрика макарона и теста подигнута је у згради предњег дела млина⁹⁰ 1923. године. Имала је капацитет од петанест хиљада килограма готове робе, али није била дугог века. Након трогодишњег рада подлегла је страној и домаћој конкуренцији.⁹¹ Рад млина је обустављен 1936. године. Тада је демонтиран и прешао је у државну својину. Потом је био претворен је у стовариште.

⁸⁵ Улица цара Душана повезује зграду *Скупштине града Зрењанина (Жупанијску палату)* и некадашњи *Концентрациони логор* у Петровграду (Великом Бечкерек). Данашњи број улице где је некада био логор је 149; Ђ. Момчиловић, *Kako do brigade*, Kikinda 1976, стр. 24.

⁸⁶ Рођен 1846. године од оца Лазе Радичева.

⁸⁷ *Петровград (Велики Бечкерек)*, ур. А. М. Станојловић, стр. 279-280.

⁸⁸ Познат као Хелеров млин.

⁸⁹ *Исто*, стр. 279.

⁹⁰ Улаз из Улице цара Душана.

⁹¹ *Исто*, стр. 280.

У време окупације млин је требало преуредити и прилагодити новој намени. Радове на адаптирању старог млина за потребе логора постарали су се шеф *Техничког одељења Надлежства подбана за Банат* инжењер Петер Кулман и његов помоћник инжењер Хајнрих Кунст.⁹²

Реорганизацију управног и полицијског апарата у Банату Немци су завршили оснивањем концентрационог логора у Великом Бечкерекy. Званично, логор се звао *Концентрациони логор Вањске испоставе полиције безбедности и Службе безбедности* у Великом Бечкерекy.⁹³ У практичној употреби уместо овог дугог назива употребљаван је краћи „*Комунистички логор*“.⁹⁴ Логор је отворен 20. јула 1942. године као централни логор те врсте у Банату.⁹⁵ Надлежност над логором имала је *Крајскомандантура I/823*, односно њен одсек *Вањске испоставе за Банат*.⁹⁶

4.2. Логорска зграда

Само млинско здање задовољило је немачке инжењере. Била је то велика зграда са два спрата. Зидови, таванице и подови били су од бетона. Прозори су били гвоздених оквира, једноструки са засторима од жице. Овакви прозори су у млину служили као обезбеђење од могућих крађа. Било је неколико пространих одаја, разних спремишта резерви брашна или жита које су претворене у логорске ћелије. У њима се могло сместити око двеста људи. У пространим бетонским просторијама није било ничега осим гвоздених прозора и тешких гвоздених врата.⁹⁷ На средини сваке просторије је накнадно стављено неколико столова, а у углу су застор од дасака где су се налазиле затворске кибле. У прво време на бетонски под је прво био набацан слој сламе на коме се лежало заједно са бувама, вашима и другом гамади која се брзо намножила. Тек након неколико месеци уграђени су лежајеви од дасака. Лежајеви су тек нешто мало уздигнути од пода.

⁹² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 486; В. Попов, *нав. дело*, стр. 189; Р. Каћавенда, *нав. дело*, стр. 45; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 92.

⁹³ Ђ. Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945 – Пресуде југословенских војних судова*, у: Пресуда Војног суда у Београду, суд. бр. 725/46, од 22. децембра 1946. Вилхему Фуксу и другима, Београд 2009, стр. 99; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Dugog svetskog rata*, том IV, пр. М. Ђ. Зећевић и Ј. Р. Поповић, Београд 2000, стр. 234.

⁹⁴ В. Максимов, *нав. дело*, стр. 92.

⁹⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 486; В. Попов, *нав. дело*, стр. 189-190; Р. Каћавенда, *нав. дело*, стр. 45.

⁹⁶ Од отварања 20. јула 1942. године до септембра 1942. године логор је био на кратко под управом *Полицијске префектуре за Банат*; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 92.

⁹⁷ Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 487.

Поред ових великих просторија, зграда је располага са четири посебна бункера. То су биле квадратне бетонске просторије величине метар и четврт без прозора и без намештаја. Инжењери су ове просторије доградили намењујући их најнепокорнијим логорашима. Овде се у мраку без икаквог проветравања просторије могло само стајати или чучати.⁹⁸

Зграда је имала приземље, два спрата и двориште ширине четрдесет два и дужине двадесет метара. Логор је споља био опасан високом оградом, двоструким редом бодљикавих жица и дубоким каналом. Логорски круг налазио се на правоугаоном простору и на сва четири угла биле су смештене високе стражарнице са бетонираним заклонима за пушкарнице. Логорски стражари наоружани пушкомитраљезима су даноноћно осматрали зграду и прилазе истој. Ту су били и јаки рефлектори под чијим су видним пољем били двориште, ограде и сви прилази логору. За бекство из логора скоро је било немогуће. Ово је био један од основних захтева за инжењере који су ту идеју добро спровели у дело.⁹⁹

О томе како је сагледао овај логор пише један од његових затвореника професор *Трговачке академије* у Петровграду Радивој Станишић:

„Логор. Сива незграпна велика кућа, поред самог гробља, сва унаоколо ограђена високом бодљикавом жицом. Стражар отвара велика двокрилна врата и ми се нађосмо у дворишту пред логорском канцеларијом опкољеном са свих страна стражом. Стражари у црним униформама су нас подозриво загледавали држећи пушке у приправности. Насред дворишта, на високом стубу сијала је јака електрична сијалица и осветљавала цео логор. Поседали смо на дворишту и чекали да нас уведу у списак логорских „становника“... Пошто смо предали све што смо имали у џеповима: неко половче цигарете, неко кутију шибица, неко парче оловке и слично, одведоше нас кроз унутрашње двориште, такође ограђено бодљикавом жицом, у згради логора. Било је већ касно те су сви затвореници већ увелико спавали. Воде нас степеништем на други спрат. Зграда је сва од бетона који звони под нашим корацима. Предсобље празно и гвоздена врата: „Соба V“. Злогласна петица... Уђосмо унутра. Био је мрак. Тада се упали једна мала и слаба сијалица која се налазила више самих улазних врата. Соба је зјапила као какво црно ждрело, можда тридесет метара дугачко... Дуж целе собе унаоколо лежали

⁹⁸ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 487; В. Попов, *нав. дело*, стр. 190.

⁹⁹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 487; В. Попов, *нав. дело*, стр. 189.

су људи, један до другог, на бетону покривени танким слојем дотрајале сламе. Слика суморна и тужна.“¹⁰⁰

У приземљу су биле просторије управе, стражарска соба, разне радионице, три затворске просторије од којих је једна била већа као главна ћелија где су биле затваране жене логораши, затим седам ћелија „самица“ и четири „бункера“ ограниченог простора где су логораши бацани по казни. Логорска кухиња, вешарница и још неке економске просторије налазиле су се исто у приземљу зграде.¹⁰¹

Велике просторије налазиле су се на првом и другом спрату. Први и други спрат био је искоришћен само за смештај логораша мушкараца. На првом спрату налазиле су се ћелије број четири (дужине девет и ширине осам метара), број три (дужине двадесет пет и ширине осам метара), број шест (дужине петнаест и ширине осам метара) и ћелија број седам која је била најмања. Између ћелије три и четири налазла се радионица корпи где су логораши радили.¹⁰² На првом спрату била је и амбуланта за логораше. На другом спрату биле су ћелије са бројем један (дужине девет и ширине пет метара), број два (дужине осам и ширине пет метара) и ћелија број пет (дужине двадесет пет и ширине осам метара).¹⁰³

У згради се налазило пет великих просторија и неколико мањих у које је смештено просечно око осам стотина логораша од којих су до стотину биле жене, а остало мушкарци. Ћелије су биле обележене бројевима, а свака од њих је имала своје карактеристике. „Петица“ је била најозлоглашенија јер су ту затварани логораши који су били осуђени на смрт. У „тројци“ су се налазили они који су били предвиђени за интернацију до краја рата, а било је овде и оних који су могли очекивати ноћну прозивку која је означавала полазак на губилиште. У „јединици“ су били смештени логораши са мањим временским казнама, а у осталим ћелијама су били логораши осуђени на робију до краја рата.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Цитирано према: Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 487-488.

¹⁰¹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 488; В. Попов, *нав. дело*, стр. 190f; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 93.

¹⁰² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 117; В. Попов, *нав. дело*, стр. 190; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 93.

¹⁰³ В. Максимов, *нав. дело*, стр. 296-298.

¹⁰⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 488; В. Попов, *нав. дело*, стр. 190.

4.3. Управа логора и стражари

Управу над логором од 20. јула 1942. године до септембра 1942. године имала је *Полицијска префектура за Банат*. До септембра 1942. године командант логора био је подређен префекту полиције за Банат. Од септембра 1942. године надлежност над логором имала је *Крајскомандантура I/823 за Банат*, односно њен одсек *Вањске испоставе полиције безбедности и Службе безбедности за Банат* чије је седиште било у Великом Бечкерекy. Поред *Вањске испоставе*, у доношењу одлуке о судбини логора и ухапшеника имали су и остали органи окупаторске власти и институције немачке народносне групе.¹⁰⁵

Први командант логора био је Н. Штајнер.¹⁰⁶ На овој дужности остао је само неколико недеља. Наследио га је Михаил Грасл. Обојица су били фолксдојчери из Петровграда. Септембра месеца 1942. године логор је припао под надлежност *Вањске испоставе* и СС поручника Карла Памера који је и званично био шеф логора. СС поручник Карл Памер је 1943. године отишао у Тирану. Тамо је био пет недеља, а за то време СС капетан Карл Дитгес привремено је вршио дужност шефа логора. Памер и Дитгес били су Немци из Рајха.¹⁰⁷

Непосредни господари логора били су команданти који су се чешће мењали. Они су се стално налазили у логорском кругу и имали су прилике да непосредно диригују животом логораша. Септембра месеца 1942. године за новог команданта логора именован је фолксдојчер из Францфелда¹⁰⁸ Михаил Кроц који је заменио Михаила Грасла. Кроц је био есесовац са подофицирским звањем унтершарфирера¹⁰⁹ и добар познавалац фашистичких метода масовног злостављања. Кроц је у пролеће 1943. године отишао у Чоку да организује радни логор. За време његовог одсуства замењивао га је Михаил Ханс који је руководио логорским радионицама. Михаил Ханс је обављао дужност заменика до момента када је за команданта логора постављен СС хауптшарфирер Леополд Грубер Немац из Беча. Августа 1943. године Леополд Грубер био је премештен за руководиоца упоришта Гестапоа у Белој Цркви. На место команданта логора је поново дошао Михаил Кроц који је у исто време руководио и

¹⁰⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 488; В. Попов, *нав. дело*, стр. 191.

¹⁰⁶ Ђ. Момчиловић, *Kako do brigade*, стр. 24.

¹⁰⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 488.

¹⁰⁸ Данашњи назив је Качарево.

¹⁰⁹ По чину био је наредник.

радним логором у Чоки. Фебруара 1943. године за команданта логора постављен је СС штурмшарфирер Ханс Лоренц.¹¹⁰ Лоренц је на овој дужности остао све до ослобођења Баната од фашистичког окупатора.

Логор су обезбеђивали стражари, припадници *Државне страже Баната*. У ванредним приликама као што су „блокаде“ насеља, масовно довођење нових логораша или отпремање старих на стрељање, овим стражарима помагали су и припадници *Дојче Маншафта*. Целокупно стражарско особље чинили су Немци и Мађари. Били су врло „дисциплиновани“ и савесно су извршавали своје обавезе. Измишљали су увек нове и страшније мере против логораша. Око седамдесет стражара чувало је логор, а њима је командовао наредник Јохан Ердеди.¹¹¹

4.4. Упућивање ухапшених

Праксу коју је окупатор завео да на сваку саботажу или напад партизана на припаднике немачке оружане силе и његових сарадника, одговорио је масовним омаздама. Због овога пунили су се логори и затвори грађанима Баната.

Првих дана по избијању рата између Немачке и Совјетског Савеза јуна 1941. године, хапшња су вршена на основу полицијске картотеке. У полицијској картотеци су били евидентирани сви партијски и синдикални активисти предратне Краљевине Југославије. Окупатор се домогао ових спискова и систематски извршавао хапшења. Касније се овај списак проширио на све оне који су из било којих разлога били сумњиви окупаторским полицијским властима, на оне који су на било који начин помагали НОП или давали отпор политичким и привредним мерама окупатора.¹¹²

Хапшена су и послата у логор лица свих могућих професија (од ђака до попова), узраста, пола и националности. Интернирани су Срби, Мађари, Румуни, Словаци, Роми и Немци. Разлози хапшења били су разни. Неки од њих нису пријављивали оне за које су знали да припадају НОП-у, да кидају окупаторске плакате, растурају пропагандни материјал, прикупљају материјалне и новчане прилоге за партизана и њихове чланове породица. Хапшени су чланови КПЈ, СКОЈ-а и симпатизери НОП-а и њихове породице

¹¹⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 132; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 488; В. Попов, *нав. дело*, стр. 191.

¹¹¹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 490; В. Попов, *нав. дело*, стр. 194.

¹¹² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118-119; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 489; В. Попов, *нав. дело*, стр. 191.

које су регистроване као таоци.¹¹³ Довољно је било да неког ухвате да слуша емисије савезничких радио станица или „Слободне Југославије“ и њихову садржину да преноси другима.

Средином 1942. године дошло је до незадовољства фолксдојчера због регрутације за СС Принц Еуген дивизију. Једно од већих незадовољства било је у немачком селу Францфелду. Вођство немачке народносне групе је преко Гестапоа формирало у *Концентрационом логору Вањске испоставе* једну засебну просторију за интернирање побуњених фолксдојчера.¹¹⁴

Окупаторске власти су пендантно водиле логорску администрацију и са спровођником доводиле ухапшене у логор. Ухапшени су прво били у затвору који се налазио у *Полицијској префектури*. Ту су пролазили кроз истрагу тзв. „чистиште“ где су на најбруталнији начин саслушавани. После саслушања префект полиције са својим сарадницима доносио је пресуду коју је одобравао и потврђивао Гестапо. По неком устаљеном правилу ухапшеници су спровођени из затвора у логор по подне око шеснаест часова. То је била поворка испребијаних људи, жена, а понекад и деце, која се споро кретала од *Полицијске префектуре* ка логору Улицом цара Душана. Било је и појединаца које су морали запрежним колима пренети у логор, јер нису могли да ходају пошто су били немилосрдно испребијани.¹¹⁵ Приликом спровођења у логор у Улици цара Душана ухапшени су остављали мучан утисак на пролазнике и на грађане поред чијих је домова пролазила ова колона. Ухапшени су били окружени стражарима са пушкама и пушкомитраљезима спремним за паљбу уколико се неко усуди да побегне.

4.5. Режим у логору

Затвореници су по уласку у логор били постројени испред управе. Ту су се обављале формалности попут провере спискова ухапшених и прозивка истих. Њих су примали и „уредно“ књижили у просторијама логорске канцеларије командир Јохан Ердеди и његови чиновници Емил Павловић и Јохан Носал.¹¹⁶

¹¹³ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 119; В. Попов, *нав. дело*, стр. 192.

¹¹⁴ Исто.

¹¹⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 119; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 490; В. Попов, *нав. дело*, стр. 192.

¹¹⁶ Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 491.

Сваки осуђеник добио је свој логорски број и то му је било име и презиме све до евентуалне прозивке у „смртним данима“. Логорски број се уписивао црном бојом на дрвену плочицу.¹¹⁷ Логораши су дрвену плочицу причвршћивали на левој страни горње одеће, а на левом рукаву била је пришивена ознака од платна облика равностраничног троугла.¹¹⁸ Чланови КПЈ, скојевци, таоци, сарадници и симпатизери НОП-а носили су црвени пришивени троугао. Плаве троуглове, којих је било мало, обележени су они који су ухваћени да слушају савезничке радио-станице.¹¹⁹ „Радио Лондон“ био је један од савезничких радио-станица који се слушао.

У посебној просторији налазили су се шверцери и други логораши који су користећи општу немаштину (нарочито хране) у ратним годинама ухваћени у препродаји животних намирница и других потроштина. Они су на левом рукаву носили платнени троугао шарених претежно мрких боја у више нијанси.¹²⁰ Ови логораши су били задржавани на краће време. Пошто се није радило о људима који свесно саботирају економски систем окупатора на њих су остали логораши гледали с подозрењем.

После означавања логораша, Јохан Ердеди и његови чиновници пажљиво су претресали сваког логораша. Све што су имали, од половине цигарете па до предмета од вредности, било им је одузето. Одузети предмети ником никада нису враћени. У пријемној канцеларији дошло је до првих тешких батина за сваки покушај да се било шта прикрије.

Из канцеларије логораши су пролазили један по један поред шпалира логорских стражара који су са бикачама и штаповима млатили већ исцрпљене људе. Ово „логорско крштење“ била је стална пракса по доласку нових ухапшеника.¹²¹

После „логорског крштења“ затвореници су били распоређени по ћелијама. Током 1942. године затвореници су за спавање имали нешто мало сламе на бетонском поду. Касније су од дасака направљени лежајеви у два нивоа који нису били за појединце већ у низу од зида до зида. Логораши су спавали збијени један уз другог на танком слоју сламе која је била пространа на дрвеним лежајевима. Најчешће су се покривали са дотрајалим ћебадима или сопственим капутима. Слама би до те мере била уситњена да

¹¹⁷ 3 cm x 5 cm

¹¹⁸ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 119; В. Попов, *нав. дело*, стр. 192.

¹¹⁹ В. Попов, *нав. дело*, стр. 192-193.

¹²⁰ *Isto*, стр. 193.

¹²¹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 119, 132-133; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 491; В. Попов, *нав. дело*, стр. 194.

су се људи осећали као да леже на голим даскама. Она никад није мењана и у њој су се појавили разни инсекти од којих су најчешће били буве и ваши. На инсистирање лекара логораша понекад се одећа односила на прање врелом водом ради уништавања горе поменутих инсеката. Међутим, ово није давало резултате јер се слама није мењала и опет би се појавиле буве и ваши.¹²² У свакој ћелији били су постављени повећи дрвени судови у облику чабра тзв. кибле. Пражњење кибли није било у одређено време већ кад се напуне. То би учинила по два затвореника у пратњи стражара. Како се просторије нису редовно ветриле у њима се ширио непријатан задах од зноја помешан са амонијаком. Ћелије зими нису загреване. Затвореници су се умивали само ујутро и то половично уз стално пожуривање, вику и претње стражара онима који то чине споро.¹²³

Радни дан логораша почињао би устајањем, јутарњим обављањем физиолошких потреба, умивањем, затим јутарњом гимнастиком тзв. „вежбама“ које нису личиле на гимнастику него су стражари смислили разне пакости у циљу изнуривања логораша. После „вежби“ логораша су ишли на доручак. После доручка уследило би постројавање, прозивка, одређивање и одлазак на рад. У подне је била краткотрајна пауза за ручак, затим поново одлазак на рад до предвече. Дан се завршавао повратком са рада ван логора или логорских радионица у вечерњим сатима. Затим би уследила вечера, прозивка по ћелијама и коначни одмор.¹²⁴

У свакој ћелији био је одређен старешина из редова логораша. Његов задатак је био да усмено поднесе извештај о бројном стању присутних затвореника и о онима који су на радовима. Ово су морали да раде приликом уласка команданта логора или сваког другог полицијског старешине. Они су често били изложени малтретирању због покушаја да оправдају или прикрију гест логораша који није био по вољи старешина.¹²⁵

4.6. Казне

У поступцима особља управе логора нису постојала одређена правила већ је све зависило од воље и од моменталног расположења логорских старешина. Пред њима је био једини главни циљ, а то је сламање воље и отпора затвореника. Пошто није постојао

¹²² B. Popov, *nav. delo*, str. 193.

¹²³ *Isto*, str. 194.

¹²⁴ *Isto*, str. 195.

¹²⁵ B. Božović, *nav. delo*, str. 284.

устаљени „кућни ред“ над логорашима су и за најмање учињене наводне преступе примењиване разне санкције. Казне су биле појединачне и колективне. Батине су за логораше постале саставни део живота у логору. Примера ради, логораша су добијали батине ако се за два минута нису на чесми умили, ако се стражару учинило да споро ходају или ако је сматрао да му се логораш није добро јавио.¹²⁶

Кроц, Ердеди и њихови сарадници уживали су у различитим изумима за мучење људи. Сви логораша добро су запамтили шта је то „фришпорт“, „како трава расте“, као изгледа „француско мишљење“ или прави „Сизифов посао“. На „фришпорт“ или „час гимнастике“ су редовно сви ишли ујутру и увече. Ова колективна казна састојала се у томе што су логораша морали да трче у круг и при томе да праве такозване жабље скокове и на комадну „лези“ и „дижи се“ да брзо устају и опет лежу на земљу. Ко би у овој вежби направио и најмању грешку морао је да лежи на стомаку и да се окреће лево и десно.¹²⁷ „Вежбе“ су трајале дуго и извођене су без обзира на климатске услове.

Призор „како трава расте“ приређиван је само у зимским данима. Логораш је морао да легне на смрзнуто тле, да прислони уво на земљу и да тако „нешто“ ослушкује. Ова „вежба“ трајала је око пола сата. „Француско мишљење“ подразумевало је да логораш скупи у колену једну ногу и да је тако подигне како би на колено могао ставити лакат руке на чији би кажипрст наслонио главу. При томе је стајао на другој нози без права да се помери.¹²⁸ Ова „вежба“ трајала је према прохтеву стражара од десет минута до пола сата. Затвореник је добијао батина ако је стражар приметио да није добро извео „вежбу.“

Стражари Николаус Лесл и Петер Глобушиц донели су у логор повећи камен. Кажњени логораш морао је да тај камен гура главом у логорском кругу. Кретао се на коленима са рукама на леђима. Ова казна за појединце звала се „Сизифов посао.“ Логорашима је тешко падала казна „гледање у сунце.“ Затвореник је морао да лежи на леђима са рукама испод леђа и тако да гледа у сунце. Није смео да се помери, ни да трепне, јер у противном добио би страховите ударце бичем. Још једна од изума „вежби“

¹²⁶ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 119.

¹²⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 120; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 492.

¹²⁸ *Исто*.

било је кажњавање логораша тако што су морали главом да ударају о бандеру¹²⁹ док не падну у несвест.¹³⁰

Када би стражар или било ко од логорског особља код затвореника пронашао неку сакривену ситницу (нпр. цигарета, новац), исти би био кажњен. Тако се десило да је код једног логораша пронађена цигарета и био је кажњен да поједе исте двадесет комада. Код другог логораша пронађено је парче сланине и његова казна била је да у „бункеру“ проведе четрдесет осам сати без воде и хране.

Нечовечност окупатора у малтретирању, понижавању и осталим нехуманим поступцима била је безгранична и то је родољубима теже падало него сама помисао на омазду. Поред Михаила Кроца и Јохана Ердедија остали подофицири за мучење били су: Емил Павловић, Бернарт Шаламон, Јозеф Венцел, Николаус Грасел, Франц Хил, Хајнрих Хофман, Матијас Кајсер, Јохан Носал, Николаус Гаул и Стефан Јел, али и стражари Николаус Лесл, Петер Глобушиц, Катана Андраш, Филип Пишта, Ладислав Вишовски и други.¹³¹

4.7. Исхрана

Што се тиче исхране у логору, њој није поклоњена никаква пажња. Један од циљева логорске управе било је изгладњивање логораша. Логорска исхрана била је мизерна.

Логораши су дневно добијали за доручак по сто педесет до триста педесет грама хлеба. Хлеб је био од мешаног пшеничног и кукурузног брашна. Уз то су имали сланкасту воду или воду са мало заслађене или незаслађене цикорије. За ручак су имали чорбу са мало кромпира, пасуља или купуса. Кромпир или пасуљ били су потпуно рскувани. Вечера је била иста као и ручак.¹³² Напорни физички рад, примењиване „вежбе“ и слаба исхрана утицали су на погоршање здравственог стања свих логораша. Болести разних врста завладале су у логору. Затвореници су били приморани да једу

¹²⁹ Називана је „срамним стубом.“ Бандера се налазла на средини логорског круга.

¹³⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 120 и 133; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 492.

¹³¹ Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 492.

¹³² Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 121; В. Попов, *нав. дело*, стр. 196.

отпатке од купуса, кромпира и других прехранбених артикала како би донекле утолили глад.

На пријем пакета са храном од родбине логораши нису имали право. Међутим, дешавало се да неко од породице логораша успе да поткупи корумпираног стражара и да се унесе у логор пакет са храном. Од овог пакета затвореник би добио тек бедне остатке пакета пошто би претходно стражари узели најбоље. Неки пакети стајали су у логору више дана и на крају би затвореници добили већ покварену и плеснаву храну. Од пакета који и стигне до затвореника остало би парче сланине, хлеба и по који колач. Овако оскудан пакет био је дељен међу друговима у колективу.¹³³

До намирница за исхрану затвореника управа логора долазила је на тај начин што је наређивала њиховим породицама да морају доставити одређену количину прехранбених производа.¹³⁴ Уколико сиромашније породице нису биле у могућности да испоруче захтевану количину намирница, ту обавезу морала је да учини територијално надлежна општина из које затвореник потиче. За годину дана свака породица или општина била је у обавези да за једног логораша испоручи управи логора: осам килограма масти (уље, маст или сланина), седамдесет килограма пшенице, седамдесет килограма кукуруза, четрдесет килограма пасуља, петнаест килограма купуса, два килограма црног лука, килограм соли, два килограма зелене паприке, килограм белог лука, три киле и тридесет грама цикорије, четири килограма шећера, сто осам килограма кромпира.¹³⁵ Ове количине и ову разноврсну храну логораши никад нису ни видели.

Храна је дељена по ћелијама из великих казана које су логораши доносили из кухиње. Делио их је углавном један од најстаријих логораша у ћелији и то са великом кутлачом. Логораши су имали металне посуде за јело различитих облика. Од прибора имали су само кашике. Ножеве и виљушке нису смели да држе. Због овога су сви упорно тањили и оштрили једну ивицу дршке од кашике и на тај начин су долазили до сечива.¹³⁶

О исхрани у логору сачуван је исказ преживелог лекара логораша који је рекао следеће:

¹³³ В. Попов, *nav. delo*, стр. 195-196.

¹³⁴ *Isto*, стр. 196.

¹³⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 122; В. Попов, *nav. delo*, стр. 196.

¹³⁶ Вероватно су кашику тањили по бетону или зидовима у логорској ћелији.

„Како је у то време било у логору нас три лекара... то смо заједнички простудирали питање исхране и поднели један извештај команданту логора у којем смо изнели да таква исхрана води катастрофи логорских затвореника и молим да се храна побољша. И поред нашег извештаја храна се није побољшала већ нас је Михаил Кроц, командант логора, само исмејао...“¹³⁷

4.8. Логорска амбуланта

Слаба исхрана, стално батињање и лоши општи услови у хигијенском погледу знатно су утицали на здравље затвореника. Логор је имао своју амбуланту која је била смештена у омањој просторији на првом спрату. Она је располагала врло оскудним медицинским средствима. У њој су радили лекари који су били логораши. Лекари су били: др Жарко Фогараш из Алибунара, др Бора Фаркић из Меленаца и др Ђура Стојковић из Ковина.¹³⁸ Сва три лекара трудили су се да у условима у којима су се налазили помогну затвореницима. Тежим болесницима нису били у стању озбиљније да помогну због оскудних медицинских средстава. Проблем болесника са туберкулозом управа логора је решавала тако што су неки од њих одмах ликвидирани у самом кругу логора, неки су били уписивани у спискове за стрељање и доведени на свратиште. Једна група људи била је пуштена да оду кући и да тамо кроз неколико дана умру. Окупаторска полиција је имала своје лекаре који су долазили у контроле.¹³⁹

Док у логору није била уређена провизорна амбуланта, чешће је био коришћен *Градски физикат* за хитне прегледе и лечење појединих затвореника. Овде су радили лекари Вукашин Гојков, Каменко Алексић и медицинска сестра Катица Даников. Шеф *Јавне безбедности* командант Јурај Шпилер није био задовољан услугама лекара, посебно доктора Вукашина Гојкова, који су дуго задржавали болеснике на лечењу. Разлог томе је да су лекари дозвољавали затвореницима да се састану са својом родбином. Шпилер је Гојкову претио да ће га због тога затворити. За новог службеног лекара изабрао је др Миодрага Јовановића. Овај лекар је прихватио без поговора да извршава све налоге шефа полиције и да над логорашима употребљава модископ

¹³⁷ Цитирано према: Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 133.

¹³⁸ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 118; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 491; В. Попов, *нав. дело*, стр. 190.

¹³⁹ Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 491.

ињекције.¹⁴⁰ Шпилер је прво понудио сарадњу доктору Вукашину Гојкову који је ту понуду одбио.

Ова ињекција није лечила болеснике. Она је била састављена од морфијума, дионина и скополамина, који је сваки за себе наркотик и обично се појединачно дају болесницима за ублажавање болова или за смиривање. Сва три наркотика заједно имају дејство на слабљење сопствене и лако подвргавање пацијената туђој вољи. Шпилер је овоме тежио да примени код истакнутијих противника. Тешко је рећи коме је све др Миодраг Јовановић давао ове ињекције по налогу шефа полиције Јураја Шпилера. Модископ ињекција је била средство за мучење да би се људи подвргли туђој вољи.¹⁴¹

4.9. Радионице и одлазак на рад

Крајем октобра 1942. године основано је неколико радионица у логору. У њима су затвореници проводили највећи део времена. Радили су од десет до дванаест сати дневно. У којој ће радионици радити зависило је од стручне способности логораша. Ако неко од логораша није имао занат, он је упућиван на рад у радионици за плетење корпи, ципела и папуча од прућа и рогозине. У логору су још постојале обућарска, браварска, коларска и столарска радионица. У логорској ткачници радиле су жене. Свака од ових радионица имала је свог надзорника који је контролисао рад логораша. Надзорник је био постављен из редова логораша од стране логорске управе. И овде су затвореници за најмању учињену грешку били малтретирани. Количина предмета израђивала се по налогу логорске управе. Логорска управа је продавала све предмете израђене у логору.¹⁴²

У радионицама је радило онолико затвореника колико су омогућавали капацитети. Групе логораша одвођени су на разне тешке физичке радове у самом граду или на војничким добрима око града. У војним складиштима логораша су преносили тешке бале сламе или сена, сандуке и друге предмете с једног места на друго и вршили су утовар или истовар разне робе у вагоне.¹⁴³ Под јаком стражом спровођени су на рад у шећерани, млину, на истовар дрва и друге робе са шлепова на Бегеју. У фабрици

¹⁴⁰ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Dugog svetskog rata*, tom IV, str. 235; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 492.

¹⁴¹ *Исто*.

¹⁴² Ђ. Ивковић, *нав. дело*, стр. 122; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 491; В. Попов, *нав. дело*, стр. 194.

¹⁴³ *Исто*.

шећера¹⁴⁴ радили су на пребацивању угља од складишта до фабрике електричне централе која је била далеко од шећеране. Почетком октобра 1943. године са рада у шећерани успела су да побегну два логораша. Накот тога привремено је обустављено упућивање на радове ван логора.

Логораши су свакодневно били упућивани до оближњих врбака ради сече врбовог прућа. Одлазили су и на сечу рогоза у близини Арадца. На сечење рогоза ишле су и жене логораши. Оне су радиле и у логорском повртњаку који се налазио недалеко од логора. Жене су радиле и за немачку фирму „AVIS.“ Ова фирма бавила се узгојем живине и јајима.¹⁴⁵

Сви ови радови били су напорни и тешки. Ово је била и прилика да се логораши изван логорског круга сретну са својом породицом, родбином или познаницима који су упорно чекали такву прилику. Ретко се дешавало да неко од стражара дозволи логорашу да прозбори коју реч са родбином и да прихвати невелики пакет са храном и цигаретама, што је иначе било забрањено. Овако је долазило и до сусрета са активистима НОП-а. Партијско руководство је увек било обавештено о ситуацији у логору и обратно. До сусрета је најчешће долазило у повртњаку или у чамцу приликом преласка Бегеја по групама. Стражари су дозвољавали да се са последњом групом логораша укрцају у чамац грађани који су чекали на превоз како би се попунио капацитет пловила.

¹⁴⁴ <http://www.zrenjaninheritage.com/archives/12932>

¹⁴⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 122; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 597; В. Попов, *нав. дело*, стр. 194.

5. Радни логори

5.1. Радни логор Чока

Осим централног *Концентрационог логора* у Великом Бечкерек у Банату су постојали радни логори. Ови радни логори представљали су саставне делове и били су истурене испоставе бечкеречког концентрационог логора.¹⁴⁶ Радни логори оснивани су на великим пољопривредним имањима, у фабрикама и у шумама ради сече дрва. Логораши су упућивани на рад у ове радне логоре. Логорска управа практиковала је изнајмљивање логораша појединим фабрикама и приватним немачким фирмама. Радило се о јефтиној радној снази, а окупатору је то престављало извор прихода и остварило могућност лакшег снабдевања своје ратне машине и немачког становништва. Затвореници који су били осуђени на смрт нису одлазили на радове ван централног логора.

Највећи такав радни логор у којем је 1943. и 1944. године у сезони пољопривредних радова радило око сто педесет логораша био је у Чоки. Логорска управа као орган *Вањске испоставе полиције безбедности и Службе безбедности* слала је логораше на принудни рад на пољопривредно добро Чока. Ово пољопривредно добро састојало се из више мајура (економија) и имало је више хиљада јутара обрадиве земље. Имање је некада припадало Јеврејину Ђорђу Ледереру. По окупацији њему је имање одузето и предато немачком концерну „Херман Геринг“.¹⁴⁷ За комесара на овом имању био је постављен фолксдојчер Шварценбрунер. Он је био у добрим пријатељским односима са Карлом Памером шефом Гестапоа за Банат. У пролеће 23. марта 1943. године група од сто педесет логораша била је упућена у Чоку, а затим распоређена у новоосновани радни логор на економијама Мацахумка и Јато. За управника логора био је именован командант Михаило Кроц службеник Гестапоа. Стражарску дужност вршило је људство *Државне страже за Банат*, а коришћени су и помоћни стражари који су регрутовани углавном од Мађара из Чоке. У овом радном логору примењиван је исти режим као у *Концентрационом логору* у Великом Бечкерек у.

Прва група затвореника доведена је из *Концентрационог логора* у Великом Бечкерек у 23. марта 1943. године. Група је бројала око сто педесет затвореника.

¹⁴⁶ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, tom IV, str. 237; Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 122; В. Попов, *нав. дело*, стр. 197.

¹⁴⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 123; В. Попов, *нав. дело*, стр. 197.

Логораши су од раних јутарњих сати радили до касно у ноћ најтеже пољопривредне послове. Били су слати и на рад у кланицу. Овде им се пружила прилика да поправе исхрану од отпадака са кланице. Повластица коју су логораши имали у Чоки је да једанпут месечно добијају пакете од родбине. Ово је утицало на побољшање исхране у овом логору.¹⁴⁸

Осим радова у винограду, пољу и око стоке, затвореници су радили и по магацинима где су без обзира на телесну издржљивост морали да носе тешке цакове на други и трећи спрат. После бекства из шећеране у Бечкерек у октобра 1943. године и стрељања сто шездесет логораша за казну, логораши из Чоке су враћени у матични централни логор. У рано пролеће 1944. године у Чоку је доведена нова група која је радила исте послове као и претходна. У првој половини јула 1944. године група од око четрдесет логораша са имања у Чоки враћена је назад у централни логор у Бечкерек. Ова група је прикључена групи за депортовање на принудни рад у Немачку и Француску.¹⁴⁹

Средином 1944. године успостављена је веза између политичких криваца у логору и партизана. Преко ове везе логораши су били обавештени о политичкој ситуацији и стању на фронтима. Путем ове везе започето је и ослобађање овог логора 4. августа 1944. године.¹⁵⁰ Логор је ослободио *Севернобанатски партизански одред*.

5.2. Логор у Банатском Брестовцу

Маја 1942. године основан је радни логор у Банатском Брестовцу. На иницијативу брестовачких фолксдојчера Јохана Маурера и Јожефа Натума, фашистичка организација ТОТ основала је логор на пустари Милорадовића. Ово пољопривредно добро обухватало је петсто јутара земље. Овде су узгајани коњи, говеда, овце и свиње.¹⁵¹

Организатор логора и његов први командант био је Немац из Рајха Нојман Бауер. Њега је средином 1943. године заменио Јохан Мауер. У пролеће 1944. године ту дужност је преузео Херман Саурес. Логорску стражу чинили су припадници организације ТОТ

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 123; В. Попов, *нав. дело*, стр. 198.

¹⁵⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 123.

¹⁵¹ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, tom IV, str. 236-237; Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 124; В. Попов, *нав. дело*, стр. 199.

укупно њих четрдесет. Тридесет пет стражара је било из Рајха, а пет стражара били су фолксдојчери из Банатског Брестовца.¹⁵²

Приликом оснивања логора у њега је било доведено сто двадесет логораша са Бањице и Старог сајмишта у Београду. У пролеће 1943. године њима је била прикључена група од двеста педесет логораша доведених из Хрватске. Поред њих у логору је радила и група „црноберзијанаца“. Услед физичке исцрпљености сто логораша је средином 1943. године враћено у матичне логоре.

Смештај је био организован у четири војничке бараке на спрат. Свака је била дужине двадесет осам метара и ширине осам метара. То је једини логор у Банату у којем су логораша спавали у војничким креветима на спрат.

Логораша су радили од дванаест до четрнаест часова дневно. Исхрана је била слична као у *Концентрационом логору* у Великом Бечкерекy. Захваљујући помоћи у храни и оделу коју су крадом примили од домаћег становништва, логораша су успели да одрже минималну физичку кондицију. И у овом логору су затвореници били малтретирани исто као и у *Концентрационом логору*.¹⁵³

Бекства из брестовачког логора била су честа појава. Средином 1943. године из логора су побегла прво тројица, ускоро затим још шесторица логораша. Крајем маја 1944. године логораша су успели да ликвидирају стражаре и побегну из логора. Гестаповци су пошли у потеру за одбеглима и помоћу паса успели су да ухвате двадесет логораша. Седморица су успела да побегну. Ухваћени логораша спроведени су у *Концентрациони логор* у Великом Бечкерекy. Тамо су били затворени у самице. Због свакодневне појаве бекства, управа логора у Банатском Брестовцу је наредила да се логораша ноћу морају везивати.¹⁵⁴

Логор је ослобођен 2. октобра 1944. године. Ослободили су га борци Народноослободилачке војске и снаге Црнене армије.

¹⁵² Исто.

¹⁵³ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 125; В. Попов, *нав. дело*, стр. 199.

¹⁵⁴ Исто.

5.3. Островачка ада

На Островачкој ади на Дунаву код села Дубовца¹⁵⁵ од августа 1942. године била су смештена три логора. Најстарији био је „Логор Босанаца“ који је основан 24. августа 1942. године и ликвидираан половином новембра исте године.¹⁵⁶ Други је био логор политичких кажњеника који је формиран 22. септембра 1942. године од доведених логораша из *Концентрационог логора* у Великом Бечкерекy. Последњи је настао у октобру 1942. године и то је био логор за „дрноберзијанце“ и друга лица која су кажњена принудним радом због привредних и других прекршаја. Логораша наведених логора радили су на сечи шуме и огревног дрвета за потребе окупатора.¹⁵⁷

Око 20. августа 1942. године на Островачку аду спроведена је група политичких криваца од осамсто затвореника из логора Старо сајмиште. По Босанцима који су били најмногобројнији у овој групи цела ова група названа је „босанска“. Командант овог логора био је Оскар Карачаи бивши чиновник ковинске банке. По његовом наређењу логораша су изградили два пара надстрешница за своје боравиште. Логораша су лежали на осушеним гранама и трави без икаквог покривача. Услови становања нешто мало су се поправили када су дошли банатски политички кривци. Банатски логораша изградили су једну већу брвнару где су се сместили и Босанци.¹⁵⁸

Стражари су мучили и злостављали босанске логораше на све могуће начине. Последице изгладњивања биле су страховите. После месец дана рада на Островачкој ади остало је још око двеста затвореника. Већина њих је умрла или су их стражари убили. Мали број је услед изнемоглости враћен у матични логор на Старо сајмиште.¹⁵⁹ Средином новембра 1943. године дошло је до коначног ликвидирања логора „Босанаца“.

Нагло осипање Босанаца на Островачкој ади *Вањска испостава полиције безбедности и Службе безбедности* желела је да надокнади људство. *Вањска испостава* је наредила управи бечкеречког логора да упути групу политичких затвореника. Тако је група од двеста петнаест затвореника 22. септембра 1942. године преко Панчева упућена на Островачку аду. Логораше је спровело двадесет стражара на челу са командантом Михаилом Кроцем. Командант логора Оскар Карачаи наредио је да се банатски

¹⁵⁵ Општина Ковин.

¹⁵⁶ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Dugog svetskog rata*, том IV, стр. 237; Р. Каћавенда, *нав. дело*, стр. 45.

¹⁵⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 125; В. Попов, *нав. дело*, стр. 200; Р. Каћавенда, *нав. дело*, стр. 45.

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

политички кривци сместе у два пара испражњених надстрешница. Услови су били врло неповољни и логораши су почели да обољевају. Управа логора наредила је да се сагради једна барака. На изградњи бараке радили су логораши под руководством Немца логораша Петера Полингера.¹⁶⁰ Барака је била сто метара дугачка, осам метара широка и три метра висока. Барака је са три стране била затворена, а на четвртој страни по дужини налазила су се четири прозорска окна и двоја врата. Поред Банаћана у овој бараци били су смештени Босанци и „црноберзијанци“. Сви су били строго одвојени. Босанци су овде били до новембра 1943. године.¹⁶¹ Логораше су преко дана чували и пратили на рад есесовци, а ноћу су их чували полицијски стражари.

Логораши су радили од шест часова ујутро до шест часова увече са малим прекидом. Прекид рада био је за време ручка. Затвореници су радили у групама по дванаест људи. Свака група имала је дневну норму колико су морали да насеку дрва.

Лоша исхрана довела је до чешће појаве болести, а лекова није било. Ни лекар није могао да им помогне. Он није располагао никаквим средствима за лечење. Његова присутност у логору била је само формална.¹⁶²

Средином октобра 1942. године из овог логора побегла су шесторица политичких затвореника док су радили ван логора. Приликом препливавања Дунава, један од бегунаца се удавио. Остала петорица су успела да побегну захваљујући магли. После неуспелог трагања за одбеглима командир банатских стражара-полицајаца Михаило Кроц отишао је у Бечкерек и поднео извештај шефу Гестапоа Карлу Памеру. По Памеровом наређењу извршено је стрељање шесторице логораша на Островачкој ади.¹⁶³

Бекство са Остовачке аде искористиле су старешине логора. Они су злостављали и засташивали затворенике. Карло Памер је наредио Михаилу Кроцу да заведе строжији режим у логору. Кроц је осамдесет политичких криваца вратио у *Концентрациони логор*. Остали банатски затвореници остали су на Остовачкој ади све до 6. децембра 1942. године. После тога су преко Ковина враћени у матични логор.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Петер Полингер био је предратни члан Комунистичке партије и познат синдикални руководилац у Петровграду.

¹⁶¹ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 127.

¹⁶² *Исто*, стр. 127.

¹⁶³ *Исто*, стр. 127.

¹⁶⁴ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 127; В. Попов, *нав. дело*, стр. 201.

Од краја септембра до средине децембра 1942. године на Островачкој ади били су затвореници кажњени због привредних и других прекршаја. Већина ових затвореника била је затварана због бављења црном берзом и сам логор се звао „*Логор црноберзијанаца*“.¹⁶⁵ Логораши овог логора нису држани под неком строгим дисциплином. Њихове казне кретале су се од два до шест месеци и није постојао страх да ће побећи.

На Островачку аду упућивани су Банаћани и током 1943. године. Ово су били омладинци који су регрутовани у *Обавезну службу рада*. Имали су одређену норму да за четрдесет пет радних дана насеку огревног дрвета.

5.4. Остали радни логори

Логораши из Великог Бечкерека упућивани су у радне логоре у Падеју. Тамо су радили на бившем поседу Јеврејина Шулхова. Он је побегао током доласка окупаторске војске. Даље затвореници су упућивани на рад у Боки, Јасенову, у текстилну индустрију у Панчеву. У Вршцу логор је оформљен 1943. године и ту су били послати претежно омладинци из северног Баната.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 128; Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 81-82.

¹⁶⁶ В. Попов, *нав. дело*, стр. 201.

6. Стрељања, издаје и депортација

6.1. Масовна стрељања

У циљу застрашивања становништва и притиска на борце партизанских одреда окупатор је спровео омазде односно масовна стрељања за сваку политичку активност грађана. Жртве масовних злочина били су ухапшени и логорски политички кривци.¹⁶⁷

Од јуна до септембра 1942. окупатор је у Банату стрељао око петсто, а похапсио и у логоре интернирао око четири хиљаде петсто лица.¹⁶⁸ Из логора затвореници су одвођени на стрељање по целом Банату. Током 1942. године стрељања су вршена периодично од случаја до случаја. Касније је окупатор одредио понедељак и петак као дане када су вршена масовна стрељања. Тада су фашисти упадали у логорске собе са пушкама и машинкама. Логораша су били постројени у два реда и слушали су прозивку очекујући сваког часа да чују своје име.

Један од преживелих описао је ове тренутке у *Коцнентрационом логору* у Великом Бечкерекy:

„Сваког понедељка и петка у рану зору упадао би у нашу собу број три, „собу кандидата смрти“ зликовац Ердеди, сам или са још којим крвником и вршио прозивку за стрељање. У нама се крв ледила. Смрти се нисмо бојали већ мрцварења. Полуголи, по закону самоодржања збијали смо се у један крај собе. Процедура би почела. Зликовац, раскопчавши се, са циничким осмехом, пошто би рекао неку неукусну примедбу на рачун нашег држања, почео би цедећи слово по слово да нас прозива. Некада по азбучном реду, а некад преко реда. Ово нам је кидало живце. Тако је то трајало по читав сат, а некада и више, колико је кад је требало да угасе крволочну жеђ своје бедне душе... Прозвани су изашли из собе, онда би престао са прозивком у соби, да би одмах са још већом насладом одвајао појединце из оне групе пред вратима, које су затим крвници одводили у смрт, а остале би враћали у собу до идућег смртог дана. Ово мучење и мрцварење понављало се скоро сваког понедељка и петака.“¹⁶⁹

После прозивке логораше које су одредили за стрељање везивали би у групе од по пет. Након тога су их батинали и тако претучене логораше, често у бесвесном стању,

¹⁶⁷ Комунисти и симпатизери Народноослободилачког покрета.

¹⁶⁸ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 121.

¹⁶⁹ Цитирано према: Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 121.

одводили камионима на стрељање. Најчешће су одвођени на стратиште Багљаш. Приликом одвођења на стрељање сто шездесет затвореника 6. септембра 1943. године, соба број пет била је потпуно испражњена.¹⁷⁰

6.2. Издаје и издајници

Поред ухапшених људи који су били суочени са смрћу било је издајника. Полазећи од њихових побуда издајници се могу поделити у две категорије.

У прву категорију спадали су ухапшеници који су се на издају одлучили под притиском. Ухапшеници који нису могли да издрже сурова злостављања окупатора попустили су и проговорили. Међу логорашима се увек постављало питање да ли треба игнористати такве људе. У извесном смислу постојала су и оправдања за њихове поступке. Многи од ухапшеника нису имали довољно искуства и полиција је њих често на издају навела преваром. Било је довољно да полиција каже да је неко, у кога је ухапшеник имао поверење, све признао иако то није учинио. Када би ухапшеник сазнао да је преварен покушао би да демантује првобитне исказе. На благонаклоност логораша према овим издајницима утицало је постојање друге категорије издајника.

У другу категорију спадали су издајници у правом смислу те речи. Они су директно радили за окупаторску полицију. Неки од њих, из редова КП, били су спремни да спас после хапшења потраже у издаји. Они су деловали у бечкеречким затворима и логору. Радили су као прикривени доушници, провокатори и агенти. Они су обавештавали полицију о свему што их је интересовало. Неки ухапшеници издајници били су пуштени својим кућама.

Поверенике је у највећем броју проналазио командант *Одсека јавне безбедности* Јурарј Шпилер. Шпилер их је проналазио приликом првог саслушања.¹⁷¹ Ту би одабрани ухапшеник већ пристао на сарадњу са полицијом. Сараднике није одмах пуштао на слободу. Он их је прво држао у затвору или логору, затим је импровизовао њихово злостављање и мучење. Затворио би их у самице и проширио гласове о њиховом изванредном држању.¹⁷² На крају би их пустио на слободу. Овај процес знао је да потраје

¹⁷⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 121; В. Попов, *нав. дело*, стр. 221.

¹⁷¹ Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 591; В. Maksimov, *нав. дело*, стр 88-90.

¹⁷² В. Попов, *нав. дело*, стр. 217.

и по два месеца. Шпилер није одмах користио добијене информације. Информације би држао у тајности по неколико месеци. После тога би их неочекивано искористио. Са својим повереницима Шпилер се састајао лично у заказано време. Најчешће је било ноћу у дворишној полицијској згради.¹⁷³

За поверенике бирани су људи који су били бистри, лукави, да се брзо сналазе у различитим ситуацијама и да пружају неку гаранцију да неће изгирати полицију. Доушници су убацивани у логорске ћелије. Они су провоцирали друге затворенике у намери да од њих дознају што више информација о НОП-у. Они су затвореницима прилазили као људи од поверења. Повереници су за свој издајнички рад добијали новац, одећу и цигаре.¹⁷⁴ Након ослобођења града неки од повереника успели су да емигрирају у Немачку, док су други ухапшени или убијени.

6.3. Депортација политичких затвореника

Када се указивала потреба окупатор је из Баната упућивао затворенике на рад у разне земље Европе. Највише су депортовани у Норвешку, Немачку, Аустрију и Француску.¹⁷⁵

Крајем априла и почетком маја 1942. године депортовано је око двеста педесет банатских затвореника из Кикинде, Панчева, Меленаца, Кумана, Тараша, Ковачице, Црвене Цркве, Калуђерова, Чешког Села, Банатске Суботице, Баранде, Вршца, Долова, Врачевог Гаја, Јасенова, Беле Цркве, Руског Села и Великог Бечкерека у Норвешку. Ови логораши су узети из *Концентрационог логора* у Великом Бечкереку,¹⁷⁶ логора „Свилара“ из Панчева и кикиндске „Курије“. У Норвешкој су под тешким условима радили у „*Радној служби Викинг*“.¹⁷⁷

Јула 1944. године из бечкеречког концентрационог логора депортовано је око сто педесет затвореника на принудни рад у Француску, Аустрију и Немачку. Пре одласка у ове две земље логораши су били задржани у логору на Бањици у Београду. Овде су задржани да би им се прикључила још једна група логораша и све зајено их депортовали

¹⁷³ Isto, str. 218-219.

¹⁷⁴ Isto, str. 229 i 231.

¹⁷⁵ Ђ. Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, str. 128; Ђ. Momčilović, *Kako do brigade*, str. 30.

¹⁷⁶ *Nemačka obaveštajna služba VIII, Zbirka dokumenata: Srbija*, u Dokmenat br. 373 (Veliki Bečkerek, 21.4.42.), Beograd 1956.

¹⁷⁷ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 128; В. Попов, *нав. дело*, стр. 272; Р. Kačavenda, *нав. дело*, стр. 45.

у наведене земље. Услед веома лоше исхране и нечовечног поступања према њима већина је умрла.¹⁷⁸ Неки из ове групе логораша завршили су у концентрациони логор Маутхаузен у Аустрији на принудни рад.¹⁷⁹

Прва група логораша за Норвешку кренула је из кикиндске „Курије“ средином 1942. године. Њима се у Великом Бечкерекy придружили логораши из *Концентрационог логора Вањске испоставе*. После овог у Панчеву су им се придружили логораши из „Свиларе“. Одавде су бродом прешли Дунав у Београд где су били привремено смештени у логор на Старом сајмишту. Из овог логора упућени су у норвешке логоре Осен, Фалстад и Бејсфорд.¹⁸⁰ У овом последњем било је највише логораша из Баната. И касније су логораши депортовани на рад у друге логоре на норвешко-шведску границу. То су били логори Јернватн, Корген, Осен, Стенвикхолм и Ерландет.¹⁸¹

О животу, раду, режиму, условима и страдањима логораша који су боравили у овим логорима скоро се ништа не зна, или се јако мало зна.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ III. Вег, *нав. дело*, стр. 94; Р. Каџавенда, *нав. дело*, стр. 45; В. Максимов, *нав. дело*, стр. 102.

¹⁸⁰ В. Попов, *нав. дело*, стр. 273.

¹⁸¹ Исто.

7. Последњи дани „Комунистичког логора“ у Великом Бечкерекy

7.1. Ослобођење логора

Ослобођење *Концентрационог логора Вањске испоставе* и његових помоћних радних логора у Банату поклапа се са ослобођењем банатских места почетком октобра 1944. године.¹⁸² Изузетак чини радни логор у Чоки који је ослобођен 4. августа 1944. године.¹⁸³

Крајем септембра 1944. године у логору се налазило још неколико стотина ухапшених. Логорски стражари и управа логора су последњих дана свирепо и нечовечно поступали са логорашима. Када је коначно дошао дан ослобођења, многи логораши нису били у стању да сами ходају.

Последња група од педесет једног затвореника из логора је одведена на стрељање 13. септембра 1944. године.¹⁸⁴ После тога Немци су почели да појединачно отпуштају затворенике из логора. Последњег дана 2. октобра 1944. године пуштена је последња група од педесет затвореника. Међутим, у логору је остало затворено још око двеста педесет људи.¹⁸⁵

Командант *Одсека јавне безбедности* Јурај Шпилер је последњи дан 2. октобра 1944. године провео у Великом Бечкерекy. Он је око подна у обичној војничкој униформи отишао у логор. Сазвао је све логораше и прозвао оне са „лакшим“ кривичним делима. Њима је показао пут према капији. То је била група од горе поменутих педесет логораша. Осталима, њих око двеста педесет, рекао је да не може да им опрости. Наредио је стражарима да их врате у ћелије.¹⁸⁶ На гвоздена врата од логора стражари су ставили катанце. Шпилер је отишао, а ускоро за њим и стражари.¹⁸⁷ Логор је био запаљен и миниран.¹⁸⁸ Немачка војска напустила је Велики Бечкерек, а са њом се повлачила логорска полиција и логорско особље. Пре њих град су напустили челници немачке

¹⁸² Ш. Вег, *нав. дело*, стр. 94; Žarko Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941-1945*, str. 244-249.

¹⁸³ Попов, *нав. дело*, стр. 293-294.

¹⁸⁴ *Немачка обавештајна служба VIII, Zbirka dokumenata: Srbija*, u Dokmenat br. 329 (Bečkerek, 11.IX 1944.); Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 129.

¹⁸⁵ В. Воžовић, *нав. дело*, стр. 281.

¹⁸⁶ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 129; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 766.

¹⁸⁷ В. Maksimov, *нав. дело*, стр. 94-95.

¹⁸⁸ *Isto*, стр. 233.

народносне групе, *Окружне команде* и *Полицијске префектуре*. За њима су пошли и фолксдојчери који су масовно напуштали своја огњишта бежећи према Западу.¹⁸⁹

Пре доласка Народноослободилачке војске, формирана је једна јача борбена група којом је руководио Милорад Станчулов. Њено језгро чинили су стари скојевци. Њихов главни задатак био је ослобођење логора, али су искрсли проблеми како логор разминирати, јер у њиховој групи није било ни једног стручњака. Око логора се на одређеном растојању окупила већа група људи, али се нико није усуђивао да разваљује капију. Решење је нашао Илија Перић који је становао у непосредној близини логора. Он је стално пратио шта се дешава у логору и око логора. Знао је да су стражари напустили своја места, па се досетио да избије зид и тако извали логорску капију са улице.¹⁹⁰ У томе му је помогла петровградска борбена група и грађани који су долазили у већем броју. Они су успели да уђу и ослободе остале логораше који су са неизвесношћу чекали да буду ослобођени. Већина логораша је пренета у болницу на лечење.

Тако је 2. октобра 1944. престао да постоји *Концентрациони логор Вањске испоставе полиције безбедности и Службе безбедности* у Великом Бечкерекy. Он је у Банату представљао симбол фашистичког терора.

7.2. Брисање трагова злочина

Страх од одговорности за злочине натерао је фашисте да пред лицем света бар умање сопствену кривицу. То су радили тако што су уништавали трагове злочина. Као и у целој Европи, тако су и у Банату спаљивали лешеве из масовних гробница. У Банат су пристигле специјалне немачке јединице ради уништавања доказа нацистичких злочина. Покушај брисања трагова фашисти су спровели и у Петровграду. Лешеве из масовних рака спаљени су на петровградском стрелишту у лето 1944. године.

Када је било сигурно да предстоји истеривање окупатора из Баната под притиском Црвене армије и Народноослободилачке војске, окружни начелник за Банат наредио је да сва надлежства спале архиву. Ова наредба односила се и на *Полицијску префектуру* и на њена два одељења. Тадашњи вршилац дужности префекта полиције Ернест Пеликан наредио је 1. октобра 1944. године команданту *Одсека јавне*

¹⁸⁹ Р. Каџавенда, *нав. дело*, стр. 61.

¹⁹⁰ Б. Ивковић, *нав. дело*, стр. 129; Ђ. Момчиловић, *нав. дело*, стр. 768-769; В. Попов, *нав. дело*, стр. 297.

безбедности Јурају Шпилеру да одмах спали тајне и строго поверљиве документе који су држани у челичној каси. У присуству Ернеста Пеликана и Јураја Шпилера у дворишту данашње зграде *Скупштине града Зрењанина* спаљено је око тридесет тајних и око триста строго поверљивих докумената. Шпилеру је поверено да он лично спали преосталу архиву. Он није успео то да учини, јер није имао времена и Народноослободилачка војска је била наомак града. Део архиве *Одсека јавне безбедности* остао је по ослобођењу Петровграда и пронађен.

Политичка картотека коју је водио *Одсек јавне безбедности* 1. октобра 1944. године однешена је за Беч. Не зна се даља судбина ове картотеке. Она је битна јер су у њој били подаци о свим лицима који су ухапшени у Банату. Поред личних података, у картоне су уношени подаци о томе шта је у истрази утврђено, да ли је ухапшено лице пуштено на слободу или је упућено у логор. У њој је био написан и предлог да ли се ухапшени упућује на рад ван земље или да буде усмрћен у некој од омазди.

Због недостатка дела архиве који је спаљен, изгубљене картотеке и спаљених лешева жртава, не зна се колики је број затвореника прошао кроз *Концентрациони логор* у Великом Бечкереку.

8. Валоризација логора

После ослобођења *Концентрационог логора* 2. октобра 1944. године просторије логора служиле су за потребе Југословенске народне армије. Носилац права располагања зградом имао је *Савезни секретаријат за народну одбрану*.

Као логор функционисао је до 1948. године где су интернирани затвореници немачке националности.¹⁹¹ Године 1968. *Савезни секретаријат* издао је у закуп зграду као складишни простор за потребе фабрике чарапа „Ударник“. Након престанка рада фабрике „Ударник“ просторије логора су се и даље користиле као складишни простор, али без одржавања и било каквог улагања. Данас се логор налази у веома лошем стању без функције и намене.

Комплекс „*Логор*“ има својство културног добра и води се као знаменито место¹⁹² од великог значаја за Републику Србију.¹⁹³ Он је значајан због своје образоване, васпитне и историјске вредности за друштвену заједницу. Проблем је што се од стране власника није показала заинтересованост да се ово културно добро бар редовно одржава или због свог значаја да се преда граду који би могао ревитализовати као спомен-музеј. По дефиницији *Закона о културним добрима*, знаменито место је између осталог простор везан за догађај од посебног значаја за историју. Знаменито место има функцију трајног очувања успомене на значајне догађаје и места из националне историје од посебног и културног историјског значаја.¹⁹⁴

Зграда у којој је некад био логор поред историјске вредности као знаменито место од великог значаја поседује и архитектонску вредност. То је објекат који припада индустријској архитектури и сведочи о привредном успону града и његовом развоју у 19. и почетком 20. века.

¹⁹¹ Р. Каџавенда, *nav. delo*, стр. 69.

¹⁹² Решење бр. 02-480/4-88 од 21. 2. 1989. године; <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/znamenita-mesta>

¹⁹³ Решење из Службеног листа АПВ бр. 28 од 30. 12. 1991. године; <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/znamenita-mesta>

¹⁹⁴ <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/znamenita-mesta>

Закључак

Сурови односи полиције према ухапшенима, нарочито *Одсека јавне безбедности*, правдан је тиме што су људи били ниског општег образовања необучени за обављање полицијских истрага. Недостатак општег образовања и необученост да суптилно воде истражни поступак они су надокнађивали грубим малтретирањем затвореника. Непријатељ је успео да створи атмосферу страха хапшењем и окрутним злостављањем грађана Баната. Успео је да нанесе тешке ударце Комунистичкој партији Југославије и Савезу комунистичке омладине Југославије и да уђе у њихову организациону структуру.

Физичка бруталност над ухапшенима најчешће није давала жељене резултате. Уместо да слаби она је код многих учврстила морал. Ухапшеници нису клонили и веровали су у боље сутра. Окупатору то није било непознато и стога је примењивао психичка мучења. Ухапшеници су били лишени сна дуготрајним испитивањем по неколико ноћи узастопно. Такви преморени довођени су у тешко психичко стање да нису могли да резонују. Било је тешко издржати физичко малтретирање уз страховити психолошки притисак. Логораши нису смели да поседују писаћи прибор, часовнике и новац. Они нису примали писма нити су могли да пишу писма својима. Нису могли да примају новине било које врсте, чак ни фашистичке. Културни живот у логору био је строго забрањен. Све је ово значило да окупатору није стало до преваспитавања затвореника већ искључиво до њиховог застрашивања, покорности и физичког уништавања.

Терор и злочини које је фашистички окупатор спроводио у Банату сачињавали су део општег плана фашистичке Немачке у циљу ликвидације Краљевине Југославије као државне творевине. Окупатор је злочине у Банату спроводио за све време окупације. Фашистички окупатор у Банату није се придржавао хашких конвенција из 1899. и 1907. године. Према овим конвенцијама окупатор је био дужан да задржи зачето државно правно стање. Исто тако забрањује се примена драстичних мера против становништва окупиране земље. У Банату окупатор се није придржавао ових правила, већ је међународним правом проглашавао оно што је у датом моменту одговарало његовим политичким интересима.

Извори и литература

Објављени извори:

- Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945 – Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
- *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, tom IV, пр. М. Ђ. Зећевић и Ј. Р. Поповић, Београд 2000.
- *Nemačka obaveštajna služba VIII, zbirka dokumenata: Srbija*, Београд 1956.

Литература:

- В. Воžовић, *Juraj Špiler*, Zagreb 1987.
- Б. Ивковић, *Затвори, концентрациони и радни логори у Банату 1941-1944*, Зборник за друштвене науке МС, бр. 39, Нови Сад 1964.
- В. Maksimov, *Dr Juraj Špiler: policajac, profesionalac, krvnik, ratni zločinac*, Zrenjanin 2014.
- В. Попов, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944*, Београд 1992.
- В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 2, Београд 1988.
- В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992.
- *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945*, пр. Чедомир Попов, Нови Сад 1984.
- Ђ. Момчиловић, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Београд 1997.
- Ђ. Момчиловић, *Kako do brigade*, Kikinda 1976.
- Ђ. Момчиловић, *Зрењанинске ватре (Зрењанин у рату и револуцији)*, Зрењанин 1987.
- Ђ. Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945 – Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
- Žarko Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941-1945*, Novi Sad 1959.
- Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Београд 1991.
- *Петровград (Велики Бечкерек)*, ур. А. М. Станојловић, Нови Сад 1997.
- Ш. Вег, *Систем немачке окупационе власти у Банату 1941-1944*, Зборник за друштвене науке МС, бр. 35, Нови Сад 1963.

Интернет сајтови

- <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/znamenita-mesta>
- <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zgrada-skupstine-grada-torontalska-zupanija>
- <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zrenjanin-palata-pravde>
- <http://www.zrenjaninheritage.com/archives/12932>
- https://sr.wikipedia.org/sr-ес/Споменик_жртвама_фашистичког_терора_на_Багљашу